

TEXT & IMAGE

ESSENTIAL PROBLEMS IN ART HISTORY

2020 2 (10)

ТЕКСТ І ОБРАЗ:
актуальні проблеми
історії мистецтва

txim.history.knu.ua

ISSN: 2519-4801

TEXT AND IMAGE: ESSENTIAL PROBLEMS IN ART HISTORY

scientific electronic journal

2020, volume 2 (10)

Founder: Taras Shevchenko National University of Kyiv

Year of foundation: 2016

Field of study: History

Language of publishing: Ukrainian, English, German, Polish, Russian, French.

Frequency: twice a year

Editorial board:

Gennadii Kazakevych, Dr. of Sc., Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) – editor-in-chief
Petro Kotliarov, Dr. of Sc., Associate professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) – deputy editor-in-chief

Iryna Adamska, PhD, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) – executive editor

Stefaniia Demchuk, PhD, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) – executive editor

Anna Kaluher, MA, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) - editor of Art Criticism section

Natalia Burdo, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences in Ukraine (Ukraine)

Volodymyr Dyatlov, Dr. of Sc., Professor, Taras Shevchenko National Pedagogical University of Chernihiv (Ukraine)

Maxim Fomin, PhD, Senior lecturer, University of Ulster (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland)

Nathalie-Cécile Ginoux, PhD, Maître de conférences en art et archéologie des mondes celtes, Université Paris-Sorbonne (Paris IV) (France)

Rostyslav Konta, Dr. of Sc., Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)

Oleg Mashevskiy, Dr. of Sc., Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)

Pedro Reyes Moya-Maleno, PhD, Universidad Complutense de Madrid (Spain)

Antoni Moysey, Dr. of Sc., Professor, Bukovinian State Medical University (Ukraine)

Aneta Pawłowska, Dr. Hab., Professor, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Łódzkiego (Polska)

Andrii Puchkov, Dr. of Sc. Professor, Modern Arts Research Institute (Ukraine)

Matthew Rampley, PhD, independent scientist-researcher, Faculty of Arts, Masaryk University (Czech Republic)

Sergei Ryzhov, PhD, Associate professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)

Ihor Sribnyak, Dr. of Sc., Professor, Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine)

Arno Strohmeyer, PhD, Professor, University of Salzburg (Austria)

Oleksandr Symonenko, Dr. of Sc., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences in Ukraine (Ukraine)

Mykhailo Videiko, Dr. of Sc., Senior Researcher, Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine)

Daqing Yang, PhD, Associate Professor, The George Washington University (U.S.A.)

Editorial board address: 01601, Ukraine, Kyiv, Str. Volodymyrska, 60, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Faculty of History, Art History department; tel. +380442393407; e-mail: arthistory@univ.net.ua

The journal is published by the authority of the Academic Senate of the Taras Shevchenko National University. Decision №17. June, 29, 2016.

The journal is included in the Ukrainian list of specialized scientific publications (Ministry of Education and Science of Ukraine, decision №374. March, 13, 2017)

ISSN 2519-4801

Image on the cover: Grygorii Pavlutskyi with his students in the Cabinet of fine arts of St. Vladimir's University of Kyiv. Early 20th century. Photographers: Andrii Gudshon and Olexander Gubchevskyi.

DOI 10.17721/2519-4801.2020.2

ЗМІСТ CONTENTS

EDITORIAL

- Котляров П.** До п'ятиріччя від дня заснування кафедри історії мистецтв
Kotliarov P. On the Fifth Anniversary since the Founding of the Department of Art History.....6

ANCIENT, MEDIEVAL AND EARLY MODERN ART

- Димидюк Д.** Булава у Вірменії епохи Багратидів у писемних та зображальних джерелах
Dymydyuk D. Mace in Bagratid Armenia according to written and figurative sources 15
- Levchenko I.** The engraving of John Droeshout 'King James I of England and VI of Scotland with Truth and Time, Memory and History' (1651): an interpretation
Левченко І. Інтерпретація постаті Якова I (VI) та образів довкола нього на гравюрі Джона Друзхаута «Король Яків I Англійський та VI Шотландський із Правдою і Часом, Пам'яттю та Історією» (1651).....52

MODERN AND CONTEMPORARY ART

- Ластовський В., Куштан Д.** «Капличка» Тараса Шевченка (1845): атрибутування історичного прототипу
Lastovskyi V., Kushtan D. «Chapel» by Taras Shevchenko (1845): attribution of a historical prototype 72
- Мельник О., Штець В.** Оригінальна графіка Роберта Лісовського: Жанровий діапазон та специфіка авторської мови
Melnyk O., Shtets V. Original graphics of Robert Lisovsky: Genre range and features of the author's artistic language 85
- Ісайкова О.** «Ми в це не повіримо, Ніколя»: роялістська публіцистика як джерело французької антинаполеонівської карикатури
Isaikova O. «We don't believe you, Nicolas»: royalist publicism as a source of French anti-Napoleonic caricature 94
- Зубар М., Панто Д.** Роль сучасних наративних музеїв у міському просторі
Zubar M., Panto D. The role of modern narrative museums in the urban space 109

ART CRITICISM

Русяева М. Рецензія на книгу: Marín Ceballos, M. C. & Jiménez Flores, A. M., eds., 2014, *Imagen y culto en la Iberia prerromana II: nuevas lecturas sobre los pebeteros en forma de cabeza femenina*. Spal monografías, XVIII. Sevilla: Sevilla Secretariado de Publicaciones, Universidad de Sevilla, 248 p., figuras (ISBN 10: 8447215466 ISBN 13: 9788447215461)

Rusiaieva M. Book review: Marín Ceballos, M. C. & Jiménez Flores, A. M., eds., 2014, *Imagen y culto en la Iberia prerromana II: nuevas lecturas sobre los pebeteros en forma de cabeza femenina*. Spal monografías, XVIII. Sevilla: Sevilla Secretariado de Publicaciones, Universidad de Sevilla, 248 p., figuras (ISBN 10: 8447215466 ISBN 13: 9788447215461).....119

Балашова О., Калугер А. “Критика — це про створення позачасової акустики”: інтерв'ю з історикинею мистецтва Ольгою Балашовою

Balashova O., Kaluher A. "Criticism is about creating timeless acoustics": an interview with art historian Olga Balashova).....133

БУЛАВА У ВІРМЕНІЇ ЕПОХИ БАГРАТИДІВ У ПИСЕМНИХ ТА ЗОБРАЖАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛАХ¹**Дмитро Димидюк*****Mace in Bagratid Armenia according to written and figurative sources*****Dmytro Dymydyuk**

The military history of the Bagratid era (late 9th– mid-11th centuries) has not been the object of historical research for a long time. Therefore many questions concerning the form and functions of the weapons of that time remains unresolved. However, the studies of the armament of neighboring countries (Byzantium, Caliphate, Georgia, etc.) were researched much better. Previously historiographers considered the military history of such «small nations» as Armenia from the perspectives of Eastern Roman Empire and Muslim world warfare which were considered as primary research objects. This paper aims to change this perspective and give the subject of the medieval Armenian military history the attention it deserves. The aim of the research is to pay attention to the war mace – one of the earliest weapons in almost all cultures. The task is to reconstruct the types of maces which were used in Bagratid Armenia; to analyse their physical and battle characteristics; methods of use; manufacturing process; terminological issue (լախտ (lakht) and գուրզ (gurz) etc. Taking into consideration the lack of archaeological finds of medieval maces from the territory of Armenia, the author pays attention to the written and figurative sources, comparing them with Byzantine and Muslim written accounts, archaeological finds and figurative sources respectively. Special attention was drawn to Armenian miniatures from the 11th century: «Kiss of Judas» (fig. 1–4), «Jesus before Pilate» (fig. 21) and to the relief on the door of Msho Arakelots monastery (1134) (fig. 6), where various types of maces are depicted. Due to the comparative analysis, further support was given to the idea that medieval figurative sources are more or less accurate material for studying medieval military history.

Keywords: Bagratid Armenia, mace, stick, lakht, gurz, Byzantium, Caliphate, throwing mace, «Judas Kiss».

Вступ

Середньовічна Вірменія епохи Багратидів (кінець IX – середина XI ст.) була децентралізованою державою із сильно розвинутими сюзеренно-васальними відносинами. Окремі вірменські князі лише у випадках війни та миру підкорялися правителям династії Багратидів – шахиншаху («царю царів»). Водночас, будучи кордоном між християнсько-візантійською та арабо-перською (ісламською) цивілізаціями, Вірменія була змушена постійно захищати свою територію від втручання цих держав, що, у свою чергу, сприяло розвитку озброєння.

Серед різних видів зброї особливої уваги заслуговує **булава** – ударно-дробильна зброя близької дії, котра ніколи не мала господарського призначення (як, наприклад, сокира), а

¹ Автор висловлює щирі подяки Міжнародному Вишеградському Фонду (International Visegrad Fund) за отриману стипендію (#52010279), завдяки якій була підготовлена подана стаття.

тільки бойове (Бережинський 1998, с. 2). Вона слугувала символом влади, а в окремих випадках могла використовуватися як метальна зброя. У IX–X ст. відбувається різке зростання популярності булави у Візантійській імперії та на Близькому Сході в цілому, що можна пов'язати із загальним посиленням тогочасних обладунків і реформами важкої кінноти (катафрактів), котра пережила своє нове відродження в часи візантійського імператора Никифора II Фоки (963–969) (D'Amato 2011, р. 9, 21). Чи відбувались подібні процеси у Багратидській Вірменії і яку роль відігравала булава для тогочасного вірменського воїна?

Завдання дослідження полягатиме у характеристиці фізичних і бойових властивостей булав; аналізі процесу виготовлення булав; реконструкції видів булав, які використовувалися у Вірменії епохи Багратидів; визначенні термінів, котрі означали термін «булава»; обґрунтуванні ідеї, що булава могла використовуватися як метальна зброя.

Історіографія і джерела

Історія озброєння середньовічного вірменського воїна епохи Багратидів є практично недослідженою. Відомо лише кілька узагальнюючих праць з військової історії середньовічної Вірменії авторства Валентини Абрамян (Մրրհիւմիւն 1946; 1950; 1956), Бабкена Аракеляна (Առքելյան 1958; 1976; 2003), Карлена Атояна (Աթոյան 1965, էջ. 101–102), Марії Романової (Романова 2011), а також автора цієї статті (Димидюк 2017; 2018; 2019a; 2019b; Dymyduuk 2019a; 2019b; 2019c). У більшості цих робіт дослідники подають лише узагальнюючу характеристику булав та їх термінології, не використовуючи зображальних джерел для реконструкції озброєння тогочасних вірменських воїнів. Цей факт став причиною того, що багато проблем стосовно видів, форм та функцій булав залишаються недослідженими.

Зауважимо, що в 2010 р. вірменська дослідниця Каріне Восканян захистила дисертацію про вірменську армію епохи Багратидів (IX–XI ст.) (Ուլւիւյիւն 2010, էջ. 112–145). На жаль, у своїй дисертації історикиня присвятила булаві лише пів сторінки. Вона пише, що зображення булав дуже часто зустрічаються на мініатюрах, покликаючись на книгу Астгік Геворкян (Գևորգյան 1978, ւիժի. XVIII, XX.), де насправді представлені лише перемальовування окремих взятих типів зброї з різних вірменських мініатюр X–XV ст. Дослідниця не вказала, на які саме промальовування вона покликала, звертаючи увагу тільки на те, що на вершні булав, представлених на мініатюрах, мають різні форми, але в більшості випадків вони сферичні (Ուլւիւյիւն 2010, էջ. 130).

Натомість, значно краще досліджено історію булав у сусідніх з Вірменією країнах, а саме *Візантії* – Тімоті Довсон (Dawson 2009), Ада Хофмаєр (Hoffmeyer 1966), Таксіаркіс Коліас (Kolias 1988), Рафаель Д'Амато (D'Amato 2010; 2011; 2012); *Болгарії* – Валерій Йотов (Йотов 2004), Стоян Попов (Роров 2015) (Болгарія); *Грузії* – Мамука Цурцумія (Tsurtsumia 2018); *Мусульманського Близького Сходу* – Шіхаб Аль-Сарраф (Al-Sarraf 2002), Девід Ніколь (Nicolle 1982; 1999); *Київської Русі* – Анатолій Кирпичников (Кирпичников, 1966), Микола Козак (2018), Ігор Возний (2013), Аркадіуш Міхалак (Michalak 2006; 2007; 2010; 2019), Геннадій Баранов (2018), і т.д.

Беручи до уваги той факт, що Вірменія перебувала під впливом християнсько-візантійської та арабо-перської (ісламської) цивілізацій і приймала багато військових нововведень з обох сторін вважємо, що проведення порівняльного аналізу з вищезгаданими працями є необхідною умовою для вивчення історії середньовічних вірменських булав².

² Зауважимо, що ми не можемо просто переносити висновки з досліджень військової сфери християнсько-візантійської чи арабо-мусульманської цивілізацій на Багратидську Вірменію. Проблема полягає у тому, що хоч

На жаль, джерельна база до вивчення озброєння Вірменії епохи Багратидів та, зокрема, булав, є доволі обмеженою. По-перше, у тогочасних хроніках булава згадується доволі рідко і без детальних описів. Окрім цього, існує ряд термінологічних проблем, про які детально буде йтися в окремому розділі цієї роботи. З другої сторони, ми не володіємо будь-якими археологічними знахідками булав з території середньовічної Вірменії, котрі можна було б узагальнено датувати хоча б на VIII–XIII ст.³ Ба більше, кількість знахідок середньовічної зброї з території Вірменії є доволі обмежена, що можна пояснити християнським віровченням, котре забороняє хоронити разом із покійниками будь-які предмети, зокрема й зброю (Kolias 1988, s. 134; Ջոյճճճ 2011, զ. 59–60). Окрім цього, поля битв не містять багатого археологічного матеріалу, оскільки самі битви були невеликими (Романова 2011, с. 67–68), а після битв переможці (або мародери) забирали залишені предмети (Джанполадян, Кирпичников 1972, с. 25–26; Артилак 1976, с. 125–126; Հարությունյան 1978, էջ. 85). Натомість, ті залізні предмети, котрі все ж таки потрапили до культурного шару, погано збереглися до наших днів через структуру ґрунту у Вірменії (зокрема, у Двіні) (Kalantarian 1996, p. 162).

На даний час більша частина території Багратидської Вірменії (IX–XI ст.) знаходиться у складі Туреччині (т.зв «Західна Вірменія»), з якою сучасна Вірменія перебуває у політичному конфлікті. Результатом цього стало те, що за останні 100 років турки не проводили майже жодних археологічних розкопок, які могли б бути дотичними до епохи Багратидів. Лише з 1991 р., завдяки старанням французького уряду, почали проводитись спільні турецько-французькі археологічні дослідження міста Ані, колишньої столиці царства Багратидів (див.: Dangles 2017, p. 137–138)⁴.

Регулярні археологічні розкопки проводилися лише у п'яти середньовічних містах та фортецях з епохи Багратидів та суміжних періодів: в Ані (Brosset 1860–1861; Mapp 1898; 1908; 2011; Орбели 1910; Մուշեղյան 1982), Двіні (Ղաֆադարյան 1952; 1982; Քալանթարյան 1965; 1976; 1985; 2005; Калантарян 1988; 2008; Kalantarian 1996; Ղաֆադարյան, Քալանթարյան 2002), Анберді (Հարությունյան 1978), Гарні (Առաքելյան, Чаршанян 1962; Պետրոսյան 1988) і Лорі (Ղարիբյան 2009). Не зважаючи на те, що майже всі знахідки зброї та обладунків були опубліковані в археологічних звітах, їхнім глибшим аналізом ніхто не займався.

Беручи до уваги брак археологічних та лаконічність писемних джерел, ми змушенні звернути свою увагу на іконографію⁵, де представлені різні види булав⁶. Зауважимо, що питання про те, наскільки можливим є використання середньовічних візуальних джерел для реконструкції тогочасної зброї залишається відкритим. Проблема полягає у тому, що

військова історія Вірменії була частиною історії Візантії і Халіфату, проте не завжди військова історія цих імперій була частиною історії Вірменії.

³ Завдяки гранту від фонду Галуста Гюльбенкяна автор статті мав можливість ознайомитись із фондами Музею історії Вірменії у Єревані, де зберігається більшість знайдених археологічних артефактів з території середньовічної Вірменії. На жаль, жодних середньовічних булав нами не було знайдено. Цей висновок підтверджується вищезгаданими працями вірменських археологів, де немає жодної інформації про знахідки середньовічних булав. Натомість, нам відомі археологічні знахідки булав з епохи бронзи і раннього заліза. Це невеликі бронзові булави діаметром 3–5 см., котрі мали різні форми: сферокопічні, грушевидні, дисковидні, ребристі, шиповидні, зубчасті та з пелюсткоподібними виступами (Есаян, 1966, с. 50–58, табл. X).

⁴ На даний момент автор готує до друку статтю про фортифікаційні споруди Ані епохи Багратидів.

⁵ Автор висловлює подяку Матенадарану (Інститут стародавніх рукописів імені Месропа Маштоца) за можливість зробити та отримати фотографії деяких середньовічних мініатюр.

⁶ Подібна ситуація із браком джерел існує і в грузинській історіографії, з тією різницею, що перші зображення булав там походять з XII ст., у той час як у Вірменії – з XI ст. Спільним для обох країн є те, що більшість булав представлено на мініатюрах «Поцілунок Юди» (Tsurtssumia 2018, p. 91).

тогочасні мініатюри, фрески та рельєфи створювались, переважно, людьми з числа духовенства, котрі не були сильно обізнані у військовому озброєнні. Вони часто використовували біблійні описи та брали за зразки старіші твори мистецтва, що у свою чергу могло спотворити справжній вигляд тогочасної зброї (Kolias 1988, s. 33). Також, через схематичність представлення зброї, не завжди можливо відновити її реальний вигляд (Grotowski 2010, p. 367–369, 377).

З іншого боку, не можна виключати, що ці автори були хорошими спостерігачами та сумлінно представляли навколишню реальність (Արրիհաւիշի 1950, էջ. 64, 77). Незважаючи на всі ці застереження вважаємо, що іконографія є цінним і відносно об'єктивним джерелом, котре слід, після критичного і компаративного аналізів, використовувати для вивчення озброєння середньовічної Вірменії⁷.

Вперше в історіографії булава, як елемент озброєння середньовічного вірменського воїна епохи Багратидів, буде не суб'єктом, а об'єктом окремого міждисциплінарного дослідження. Через брак археологічних та лаконічність писемних джерел з території середньовічної Вірменії, особливу увагу буде звернено на вірменську середньовічну іконографію, як головне джерело до вивчення цієї теми. Для проведення даного дослідження буде використано порівняльний аналіз із багатшою історіографією використання булав у сусідніх з вірменами народів.

Загальна характеристика булав

Булава походить з території Стародавнього Сходу (Індії або Персії), де вона набула широкого розповсюдження у східних цивілізаціях та серед кочовиків (Hoffmeyer 1966, p. 113). На території Вірменії булава з'явилася ще в епоху бронзи і раннього залізного віку, про що свідчать багаточисельні археологічні знахідки (Есаян, 1966, с. 50).

Булава складалася з двох частин – навершя (вагою 200-300 гр.) і дерев'яної або металевої палиці (D'Amato 2011, p. 13), довжиною близько 50-90 см. (Кирпичников 1966, с. 53; Արքայի 1965, էջ. 101–102; Ուխիշի, 2010, էջ. 131; Kolias 1988, s. 180). Для кращого кріплення булав, у палицю могли вбивати цвях через верхній отвір навершя, котрий розклинював дерево. Водночас, верхня частина руків'я біля навершя, могла обмотуватись шкірою чи мотузкою для запобігання надмірного розчеплення після старіння дерева (Пивоваров 2012, с. 33).

Булава не передбачала колючих ударів і була призначена лише для нанесення бокових або нависаючих («зверху-вниз») ударів (Արքայի 1965, էջ. 101–102). Ціллю ж булав було оглушити противника (Kolias 1988, s. 182–183) або пробити його обладунки (Возний 2013, с. 57; Козак 2018, 61; D'Amato 2011, p. 21; Nicolle 1982, p. 68). Наприклад, у візантійських джерелах часто згадуються бойові характеристики булав, удар котрих *«розплющував не тільки шолом, але і покриту шоломом голову»* (Лев Диакон 1988, №IX.2, с. 76). Також, візантійський хроніст Никита Хоніат (XII ст.), описуючи перемогу ромеїв над угорцями у 1167 р., писав: *«удари [ромейських булав] в голову і лице були дуже успішними. Багато [угорців], затуманені ударами, падали з коней, а інші спливали кров'ю від ран»* (Никиты Хониата история 1860, с. 202).

Популярність булав у IX–X ст. засвідчує той факт, що вона використовувалась поруч із мечем – найдорожчою і найпрестижнішою зброєю того часу. У «Стратегії імператора

⁷ Зауважимо, що польський зброєзнавець Пьотр Котовіч використовує подібний метод при вивченні озброєння, представленого на пізньосередньовічних православних іконах з Червоної Русі, звертаючи уваги на потребу ретельного і обережного інтерпретування зображальних джерел (Jara, Glinianowicz, Kotowicz 2011, s. 261).

Никифора» (X ст.) згадується, що булава і парамеріон (меч/палаш?)⁸ є основними видами зброї катафрактарія (важкоозброєного вершника) (Никифор II Фока 2005, с. 23–24; Баранов 2016, с. 79–80). Таку ж саму інформацію знаходимо у вірменському епосі «Давид Сасунський», час створення якого не є до кінця відомим (VIII–XIII ст.?). Давид, головний герой твору, питає свого старшого брата Мсра-Меліка: «чим мені тебе вдарити – мечем чи булавою?» [*Ինչո՞ւ զարկեմ, թո՞ղ զարկեմ, թե՞ իմ զուրգով*] (Давид Сасунский 1979, с. 229; Մամուկի Ռաֆի 1961, էջ. 244).

Перевагою булави було те, що вона не потребувала особливого догляду і спеціальних навичок, вмінь чи тренувань для її використання (Tsurtsumia 2018, p. 87), окрім як хорошої фізичної підготовки. Також, вона була простою у носінні, адже її могли тримати за поясом (один з найпопулярніших методів); у футлярі прикріпленому до сідла (актуально для бронзових булав, котрі могли окислюватись через надмірну вологу) або ж на шнурку прикріпленому до зап'ястя (Tsurtsumia 2018, p. 109–110, fig. 7, 12:1; Никифор II Фока 2005, с. 23–24; Hoffmeyer 1966, p. 113; D'Amato 2011, p. 21–23).

Окрім військової функції, булава була також символом влади у багатьох народів світу ще зі стародавніх часів (D'Amato 2011, p. 8, 25; Michalak 2010, p. 174; Kolias 1988, s. 173, 182–184, Сланов 2007, с. 85)⁹. Арабський історик Аль-Тарсусі (XII ст.) згадує, що деякі булави із залізними навершнями та дерев'яними палицями були покриті сап'яном та інкрустовані прикрасами (D'Amato 2011, p. 27–28).

Проте, під час аналізу вірменських середньовічних джерел (X–XII ст.) нами не було помічено якихось особливих акцентів в сторону булави, як елемента влади, що можна пояснити невеликою кількістю згадок цієї зброї у хроніках. Натомість, найчастіше символом влади у вірмен виступав саме меч, котрий міг бути інкрустований золотом чи дорогоцінними металами, у такий спосіб демонструючи високу позицію свого володаря у суспільстві (Ованес Драсханакертци 1986, с. 149; Мовсес Каланкатуаци 1984, с. 96, 93; Մրհաճապետի 1950, էջ. 70–71), а подарунок у вигляді меча вважався найбільшим проявом поваги (Всеобщая история Вардана Великого, 1861, с. 143; Ուժիշի 2010, էջ. 122–124).

Виробництво булав

Середньовічні булави найчастіше виготовлялися із заліза або бронзи. Для виготовлення бронзової булави використовували метод лиття. Із воску робили форму майбутньої булави з котрої брали глиняний зліпок (складався з двох частин). Також, зліпок могли брати із готової булави. Далі у глиняну форму заливали трохи розплавленого металу (бронзи), трусили нею, щоб утворилась кірочка на цілій внутрішній поверхні навершя. Після того, як бронза застигне, у залишену пустоту (окрім наскрізного отвору для руків'я) заливали розплавлений свинець, котрий був легким, але твердим металом. Отримана булава була міцною і менш вразливою до ушкоджень (Бережинський 1998, с. 16; Кирпичников 1966, с. 51, 52; Козак 2018, с. 56; Al-Sarraf 2002, p. 160, fig. XII:61; D'Amato 2011, p. 3)¹⁰.

⁸ Більшість істориків вважає, що парамеріон був односичним мечем (палашем), про що свідчить його опис у «Тактиці» Лева VI (886–912) як: «великої односичної махайри» (Лев VI Мудрий 2012, V. 3; Баранов 2016, с. 81–82, рис. 1–7; Баранов 2014, с. 87, 89, 92, рис. 1–3, 8). Проте, однозначна ідентифікація парамеріону з палашем не є до кінця правильною, на що звернув свою увагу французький історик Томас Салмон під час міжнародної зброєзнавчої конференції у Сяноку (Польща) (Salmon 2019). Йдеться про те, що в трактаті «Sylloge Tacticorum» («Збірка з тактики») (X ст.) парамеріон згадувався як «двосичний меч» (Sylloge Tacticorum 2017, p. 128–129, № 38.5, 39.2). Див. також: (Котович 2019, с. 105–106; Dymydjuk 2020)

⁹ Про булави, як символи влади у Речі Посполитій і Козацькій Україні, див: (Тоїчкін 2014).

¹⁰ Дякую Миколі Козаку за консультацію.

Зауважимо, що у вірменському епосі «Давид Сасунський» згадується про те, що у булаву заливали свинець. Молодий Давид, зловивши булаву, яку у нього кинув його брат Мсра-Мелік, сказав: «*Трохи залегка для мене булава. Ще б пудів сорок свинця розтопити і залити, от тоді було б в самий раз*» [*Բաւանդ լիւր էլ արճիճ ըլնէր, Հալէի՛ն, լցնէի՛ն Վերան, Եւր Դաւիթի հաւար լիւ՛լ տ'ըլնէր*] (Давид Сасунский 1979, с. 141–142; Մանուկի Դավիթ 1961, էջ. 145–146).

Натомість, із виготовленням залізних булав ситуація виглядає дещо складніше. До XV ст., коли були сконструйовані повітродувні міхи з водяним приводом, температура плавлення заліза (1539 С°) була недосяжною. Тому для виплавляння сталі (сплав заліза і вуглецю) використовували болотяну руду, яку легше було обпалювати в деревному вугіллі, отримуючи губчатий злиток – крицю, котра крім сталі, містила спалені шлаки, яких позбувалися тривалим куванням. Виготовлені таким чином штаби служили заготовкою для створення самого навершя (Войтович 2014, с. 14–15)¹¹, яке завдяки методу кування та шліфування отримувало свою форму (Бережинський 1998, с. 17). На фінальному етапі на горні до гарячого навершя могли приварювати лопаті (Tsurtsumia 2018, р. 101) і шипи.

Проте, деякі історики (Горелик 2002, с. 20; Al-Sarraf 2002, р. 160, fig. XII:59; D'Amato 2012, р. 45) припускають, що у середньовіччі залізні булави могли не тільки кувати, але й виплавляти (зокрема із чавуну). Археологічні знахідки доказують, що ще у V–VI ст. пізньоримським металургам був відомий метод лиття чавуну (Živić 2009, р. 197 – 206; Dills 2018, р. 61, 88–89, 162) – сплаву заліза та вуглецю (понад 2 %), температура плавлення якого на 300 С° менша ніж у заліза (1150–1200 С°). Детальнішу відповідь на це питання може дати лише метод реконструювання, а також проведення більшої кількості металографічних аналізів (Dills 2018, р. 61, 88–89, 162)

Термінологія булав

Нам відомо щонайменше два вірменські терміни, які можуть означати булаву – *լախ* (лахт) і *գուրգ* (гурз). Термін *լախ* (лахт) згадується вкрай рідко у середньовічних хроніках. Знаємо лише одну згадку авторства Матвія Едеського (XII ст.), котрий описуючи битву між тюрками і хрестоносцями в 1113/1114 р. написав: «*Якийсь сміливець з турків наблизився до короля Єрусалимського [Балдуїна I (1100–1118)] і вдарив його по плечах залізною булавою [լախտովն]*» [*էւ մի ոմն այր քաջ ի գորաքն Թուրքաք հասեալ թագաւորին Երուսաղէմի եւ երկար լախտովն հարկանէր զթիկունսն նորա*] (Armenia and the Crusades 1993, Part 3, №62; Մատթէոս Ունիայեցի 1898, Մասն երրորդ).

Термін *գուրգ* (гурз) згадується декілька раз у середньовічному вірменському епосі «Давид Сасунський»¹². Найбільш промовистою згадкою булави у творі є слова Мсра-Меліка до свого молодшого брата Давида Сасунського: «[Мсра-Мелік говорить] *От бачиш – булава [գուրգ], небезпечна річ! Небезпечна річ! Зачепить людину – відразу ж вб'є*» [*Դու կը տեսնե՛ս, ա, էդա գուրգ Շաւ գէ՛շ բան է, շաւ գէ՛շ բան է. էդա գուրգ որ մարդը՛ ի տնի՛ն մարդ կը սպանի*] (Давид Сасунский 1979, с. 140; Մանուկի Դավիթ 1961, էջ. 144).

На жаль, у вірменських середньовічних хроніках не подається жодної інформації стосовно вигляду чи форми булав. Натомість, необхідну інформацію можемо отримати з

¹¹ Дякую Леонтію Войтовичу за консультацію.

¹² Булава (*գուրգ*) була улюбленою зброєю Давида Сасунського, про що не раз згадується у творі – (Давид Сасунский 1979, с. 77, 279, 288). Зауважимо, що недоліком російського перекладу є брак системності щодо перекладу термінів. Наприклад, слово *գուրգ* (гурз) один раз перекладають як булаву, а інший – як палицю. (Давид Сасунский 1979, с. 97; Մանուկի Դավիթ 1961, էջ. 97).

арабських, перських чи грузинських джерел, де булави мали такі ж самі назви. Скоріш за все ці терміни походять з перської мови, де вони називаються *лахт* і *горз*. М. Цурцумія вважає, що *лахт* – це багатолопатеві булави (т.зв. пірначі чи шестопери), а *горз* – сфероконічні булави, на навершю котрих могли бути невеликі виступи у формі зубців, чи пірамідальних/кубоподібних шипів. В перській мові термін «*лахт*» означає «залізна палиця», котрий походить від арабського «*латта*» – бити, розбивати. Натомість, арабо-перське слово «*гурз*» (арабське – «*джурз*», перське – «*горз*») використовувалося для окреслення всіх видів булав, але здебільшого застосовувалося саме для означення сферичних (Tsurtsumia 2018, p. 88–89; Kobyliński 2000, p. 66. Աթոյան 1965, էջ. 101–102)¹³.

Окрім цих двох термінів у вірменських хроніках згадується ще одне слово – *վարոց* (вароц), котре у своєму значенні є наближенням до булави. Б. Аракелян і В. Абрамян вважали, що *վարոց* (вароц) – це палиця із сфероконічним навершям та виступаючими шипами, тим самим ототожнюючи її з булавою (*գորզ* – гурз, *լախտ* – лахт) (Առաքելյան 1958, էջ. 151; Աբրահամյան 1950, էջ. 78; Աբրահամյան, 1956, էջ. 78). Дослідники вважали, що це була найпростіша зброя, котра використовувалась, переважно, селянським ополченням, адже була дешевою і доступною.

Проте, К. Восканян не згідна з такими висновками. Наприклад, вона звертає увагу на опис тортур і мученицьку смерть вірменського князя Смба́та I (890–914?). Вірменський хроніст Ованес Драсханакертці (X ст.) пише, що саджиди¹⁴: «*відібравши у [царя Смба́та] рушник, засунули його йому в рот і почали палицями [վարոցը] запихати його далі в гортань, глибоко, майже до самого серця, прагнучи у такий спосіб задусити в ньому дихання життя*» [եւ զհւր իսկ զանձեռոցիկն ի նմանէ իզատ յափշտակելով՝ հարստապէս նովին իսկ ինովնգրերան նորա. եւ զփողն վարոցը ի ներքս տարեալնդեալ՝ եւ գրեթէ մինչեւ ի ներքս յառաջատ տրտինգեղեալ լցեալ այնպէս իմն հնարէին արգելով զտուրեւտ շնչոյ կենդանութեան որ ի նմա] (Ованес Драсханакертци 1986, с. 174; Յովհաննէս Կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, № 49).

К. Восканян вважає, що цей уривок є доказом того, що *վարոց* (вароц) – це палиця, котра не мала сфероконічного навершя з шипами, адже в такому разі вона не могла б пройти в гортань, як це було описано вище (Ոսկանյան 2010, էջ. 130).

Ще один доказ того, що *վարոց* (вароц) – це палиця, знаходимо у творі Смба́та Спарапета (XIII ст.) під 1064 р., де описується звичай демонстрації васальної вірності з боку тюркського султана Алп-Арслана (1063–1072) своєму сюзерену в особі халіфа: «*Прийшов посол від Халіфа, [котрий] надів йому [султану Алп-Арслану] на шию золотий ланцюг, і, зв'язавши дванадцять прутів [վարոց] в один пучок, завдав йому злегка кілька ударів, як би за його безмежну покiрність своєму покровителю [халіфу]*» [եւ ասի զայ՝ ի խալիֆայէն դեսպան եւ արկանէ օղ ուկի՝ ի վարանոց նորա, եւ երկուտասան վարոց ի մի կապեալ հարկանէ զնա խաճեալթ արարեալ, քալէ թէ այնչափ հնազանդ է իւրով տաջնորդին:]

¹³ Подібний опис термінів знаходимо у статті Ш. Аль-Сарафа, проте автор звертає увагу на складність однозначної інтерпретації того чи іншого терміну, акцентуючи увагу на слабкій обізнаності хроністів у військовій термінології, їхніх мовних вподобаннях, а також на тому, що ці терміни з часом могли змінювати своє значення (Al-Sarraf 2002, p. 152–154, 158–161).

¹⁴ Емірат Саджидів (889–929) – мусульманська держава в області Атропатени, де правила перська династія Саджидів, які були васалами Багдадського халіфа. Найвідомішим правителем династії був емір Юсуф (901–928) котрий, підтримавши династію Арцрунідів, сприяв початку династичної боротьби у Вірменії між Багратидами і Арцрунідами (908–921). Вбивши вірменського царя Смба́та I з роду Багратидів у 914 р.(?), саджиди змоги тимчасово встановити контроль над майже всією Вірменією. Проте, вже у 921 р. війська нового багратидського царя – Ашота II Ерката (914–928) отримали перемогу над саджидами у Севанській битві і повністю вигнали їх з території Вірменії.

(Всеобщая история Вардана Великого 1861, с. 128; Վարդանաց Վարդապետի 1862, Գլուխ ԾԷ)¹⁵.

Зауважимо, що у творі Товма Арцруні згадується про військовий підрозділ «*Վարդապետք*» (дубинників?) (Արշախախան 1950, էջ. 78), котрі охороняли процесію коронації арабським полководцем Бугою вірменського князя Гургена Арцруні (прибл. 852 р.) (Товма Арцруни и Аноним 2001, с. 181, 190; Թովմա Վարդապետ Արծրունի 1852, Դպրութիւն Երրորդ, Գլուխ Բ, Գլուխ Ե).

Вважаємо, що *čipung* (вароц) – це проста палиця, посох або дубинка. Це поширена серед простолюдинів зброя, котра була генетичними попередником булави (Nicolle 1982, р. 68, 71; Бережинський 1998, 1, 27).

Ще одним словом для означення палиці чи дубинки був термін *բիբ* (бір), котрий вірменський хроніст Киракос Гандзакеці (XIII ст.) згадував у наступному контексті: «*պօստաւ եւրոպայի քահանայից Գրիգոր Բարեպետ Եւսեբիոսի յայնչեման քարտէսի վրայ Եւսեբիոս Գրիգոր Բարեպետ Եւսեբիոսի յայնչեման քարտէսի վրայ*» [Գրիգոր Բարեպետ Եւսեբիոսի յայնչեման քարտէսի վրայ Եւսեբիոս Գրիգոր Բարեպետ Եւսեբիոսի յայնչեման քարտէսի վրայ] (Киракос Гандзакеці 1976, с. 202; Գրիգոր Բարեպետ Եւսեբիոսի յայնչեման քարտէսի վրայ Եւսեբիոս Գրիգոր Բարեպետ Եւսեբիոսի յայնչեման քարտէսի վրայ 1961, էջ. 327–328).

Також, у правому верхньому куті мініатюри «Поцілунок Юди» (XI ст.) з Мелітенського Євангелія (№974) (Іл. 1) зустрічаємо напис «з мечами і палками/дубинками»– «*цршѣ ѿ рршѣ*» (срайк ев бравк)¹⁶. На мініатюрі представлені воїни (євреї?), котрі тримають різні види зброї, одними з яких є видовжені овальні предмети сірого кольору, які можна інтерпретувати як лезо мечів або ж дубинки¹⁷, що повністю підтверджується вищезгаданим написом¹⁸.

Види булав у візуальних джерелах

Кожен із дослідників виводить власну класифікацію булав, беручи за основу, найчастіше, форму навершя. Не зважаючи на певні відмінності, більшість типологій ділять булави на кілька основних типів: сферичні (з різними виступами), багатокутні, циліндричні, багатолопатеві (пірначі/шестопери), котрі у свою чергу поділяються на різноманітні підвиди. Відштовхуючись від цієї, дещо спрощеної типології, постараємося проаналізувати булави, представлені на вірменських мініатюрах і рельєфах. Звісно ж, такий метод не дозволить нам відновити усі види булав, котрі використовувалося у тогочасній Вірменії, проте, вважаємо, що це єдино правильний шлях, беручи до уваги лаконічність писемних та відсутність археологічних джерел, про що йшлося вище.

Сферичні булави

На трьох вірменських мініатюрах «Поцілунок Юди» (XI ст.) з Мелітенського (Іл. 2), Єрусалимського (Іл. 3), і Арегського (Іл. 4) Євангелій зображено натовп озброєних євреїв без обладунків, в центрі якого стоїть Юда, котрий цілує Ісуса Христа. Серед представленої зброї

¹⁵ Ще одну згадку про палицю або дубинку (*վարդ* – вароц) знаходимо у праці (Киракоса Гандзакеці (1976, с. 202); Կիրակոս Գանձակեցի 1961, էջ. 264).

¹⁶ Такий самий напис знаходимо і на іншій мініатюрі «Поцілунок Юди» (XI ст.) (Іл. 2), котрий Тетяна Ізмайлова прочитала як «з мечами і палками» (Ізмайлова 1979, с. 82)

¹⁷ А. Геворкян вважала, що це вид лопати, котрий служив для виконання підкопів під мурами (Գևորգյան 1978, էջ. 67, 138). Подане твердження не відповідає дійсності.

¹⁸ Біблія була основним джерелом, звідки художники черпали інформацію для малювання своїх мініатюр. У Євангелії, при описі сцени «Поцілунку Юди» згадується, що натовп людей (євреїв та римських воїнів) був озброєний мечами, палицями і факелами (Матвій 26: 47-56; Марко 14: 43-52; Лука 22: 47-53; див.: Dionizjusz z Furry 2010, 129).

зустрічаємо однакові видовжені палиці з невеликими заокругленнями наверху, у котрих можемо впізнати сферичні булави¹⁹. Подана версія підтверджується висновками Р. Д'Амато, котрий на мініатюрі «Сила Ероса» з рукопису «Oppianus Synagoga» (1054) (Іл. 5) подібні палиці з сферичними навершьями інтерпретує як булави (D'Amato 2011, 32–33)²⁰.

Зображення сферичних булав можемо знайти на середньовічних візантійських (Іл. 7–12) (D'Amato 2010, fig. 6), сербських (Шкриванић 1957, сл. 44, №1, с. 88–89) і близькосхідних мініатюрах (Al-Sarraf 2002, fig. XII:48–50, 54, 57b). Відомі нам також археологічні знахідки подібних булав з території Болгарії (X–XII ст.) (Іл. 13–15) (Йотов 2004, кат. 644; Роров 2015, р. 130–131), декорація котрих засвідчує їхнє візантійське походження, а також кам'яних булав з Північного Кавказу (Калоев 1996, с. 207; Сланов 2007, с. 84)²¹. Про сферичні булави згадує також у своїй хроніці Аль-Тарсусі (XII ст.) (D'Amato 2011, р. 27–28).

Р. Д'Амато і А. Хофмаєр вважають, що такого типу булави мають Східне походження (з Індії або Персії) (D'Amato 2011, р. 32–33; Hoffmeyer 1966, р. 113). В свою чергу А. Міхалак зауважує, що сферичні булави були популярні також у Східній Європі, зокрема й на Русі (Michalak 2006, s. 57–59)²².

Вважаємо, що булави зі сферичними навершьями являлися простою (Michalak 2006, s. 57–59, 64) і доволі поширеною зброєю (Бережинський 1998, с. 7), тому не можемо однозначно ствердити, звідки вони походять і чи існував зв'язок між булавами зі Східної Європи і територій, котрі перебували під впливом Візантії.

Відносно проста форма таких булав наводить на думу, що це локальний виріб, котрий з'явився незалежно від себе у різних куточках світу. Він міг виготовлятися як методом лиття, так і кування (Кирпичников 1966, с. 52) і використовувався для оглушення противника (Козак 2019, с. 58–59). Доказом цього є те, що знахідки бронзових сферичних булав відомі нам з території Вірменії ще з епохи бронзи і раннього залізного віку (Есаян 1966, с. 51–56).

Шипасті булави

На мініатюрі «Поцілунок Юди» з «Мелітенського Євангелія» (Іл. 2) знаходимо ще один тип сферичної булави з шістьма шипами²³. Така конструкція навершья була краще пристосована до пробиття обладунків противника (кольчуги чи ламеляру), аніж вищезгадані булави у формі куль, адже сила удару концентрувалася на значно меншій площі (на краях одного чи кількох шипів) (Кирпичников 1966, с. 51; Ушарішвілі 2011, էջ. 8).

Аналогічні зображення шипастих булав знаходимо у грузинській²⁴ (Іл. 16) та візантійській (Іл. 7, 9–10, 17)²⁵ іконографіях (XI–XII ст.). Більше того, про існування шипастих

¹⁹ Сферичну булаву знаходимо також на верхньому рельєфі дверей з вірменської церкви Мшо Аракелоц (1134) (Музей історії Вірменії, Єреван). З лівої сторони рельєфу зустрічаємо двох вершників, один з яких тримає сферичну булаву у руках і намагається втекти, а інший – протикає його наскрізь мечем (Іл. 6).

Зауважимо, що К. Восканян теж покликається на цей рельєф вважаючи, що тут зображено булаву. Проте, дослідниця не подає жодного детального опису рельєфу чи булави (Ուլիշիշվի 2010, էջ. 130–131). Окрім цього, вона використовувала не надто точне промальовування цього рельєфу з праці Аракеля Патрика, з котрого неможливо зробити будь-яких однозначних висновків – (Պաշտիկ 1967, տախ. 31). Детальніше про цей рельєф див.: Думудук 2019с, 205–248.

²⁰ Зауважимо, що на більшості зображень палиця на кілька сантиметрів виступає над головкою булави. Це робилося для кращого кріплення булави до палиці, щоб під час сильного удару у бою навершья не могло злетіти з древка.

²¹ Дякую Рафаелю Д'Амато за консультацію.

²² Зауважимо, що у найвідомішій типології булав з території Київської Русі і Східної Європи, авторства А. Кирпичникова, немає булав з сферичними навершьями (Кирпичников 1966, рис. 10).

²³ Д. Ніколь вважає, що це одне з перших зображень шипастої булави в іконографії (Nicolle 1982, р. 69).

²⁴ Див. також: Друге Четвероевангеліє з Джручі (XII ст.), ф. 243v.

²⁵ Див. також: Мадридський Скілиця (XII ст.), ф. 86, 162, 178. Див: Іл. 18.

булав відомо з хронік арабських істориків Аль-Табарі (IX-X ст.) (Al-Sarraf 2002, p. 158-159) і Аль-Тарсусі (XII ст.). Останній згадує, що: «у деяких булав на вершні були сферичними, покриті великими чи малими залізними кованими шипами» (Al-Tartusi 1948, p. 139; R. D'Amato 2011, p. 27).

Проте, відкритим залишається питання про справжній вигляд представлених шипів, а саме чи були вони у формі великих пірамідальних шипів (тип IV за класифікацією А. Кирпичникова) (Кирпичников 1966, рис. 10) чи невеликих зубоподібних виступів? Нам відомі археологічні знахідки обох типів булав з території Східної Європи, проте булави з великими пірамідальними шипами (6 і більше) (Іл. 19) з'явилися лише у XII ст. і вони були зроблені у формі багатокутника (Илиев 2018, с. 181, 186; Кирпичников 1966, с. 51)²⁶, в той час як на зображенні видно кулю, з котрої виходять шипи. Однозначна ідентифікація поданого зображення булави не є можлива, проте, можемо припустити, що на мініатюрі представлено радше булаву з невеликими виступами у формі зубців (Іл. 20)²⁷. Археологічні знахідки подібних булав відомі нам з території Болгарії (X–XII ст.) (D'Amato 2011, 32-33, fig. 26) і Сирії (XII ст.) (Al-Sarraf 2002, 160, fig. XII:61). Даний тип булав побутовував на Балканах аж до XIII/XIV ст. (Роров 2015, р. 44–45).

Багатолопатеві булави (шестопери)

На мініатюрі «Ісус перед Пилатом» з «Карського Євангелія» (1029–1065) (Іл. 21) зображено воїнів без обладунків, котрі ведуть Ісуса Христа до сидячого Пилата. Один із воїнів, розташований у крайній лівій стороні, тримає булаву із наверхням у формі шестикутника. На жаль, через низьку якість зображення²⁸, неможливо однозначно ідентифікувати форму наверхня, проте, найімовірніше, тут представлено багатолопатеву булаву (шестопер)²⁹. Це сферичне наверхня або потовщений кінець палиці, від котрої у різні сторони йшли лопаті (зазвичай 6–8).

Як і шипаста булава, шестопер був призначений для боротьби супроти добре озброєних воїнів. Сила удару концентрувалася на краях крил, котра при ударі вивільнялася на невеликій площі обладунку, наносячи йому значні ушкодження (Tsurtsumia 2018, p. 97).

Більшість дослідників вважають, що багатолопатеві булави з'явилися у Візантії та на Балканах у X–XI ст. під впливами Персії або номадів з Центральної Азії (Йотов 2004, с. 109; Haldon 1975, p. 39). Натомість, на Русі подібні булави відомі ще у домонгольський період (XII–XIII ст.) (тип V і VI за класифікацією А. Кирпичникова) (Кирпичников 1966, с. 48, 53; Козак 2018, с. 58–59). У Європу ці булави потрапили значно пізніше, ймовірно, з території Балкан чи Русі (Nicolle 1999, p. 222).

Беручи до уваги схематичність зображення, можемо лише теоретично порівняти його із знахідкою залізної булави у формі сферичного наверхня з 7-ма «крилами» з території Балкан

²⁶ Натомість, примітивні булави з 4 шипами з'явилися на Балканах ще у IX–XI ст. (Йотов 2004, с. 109). Варто звернути увагу на опис булав з «Стратегії» Никифора II Фоки (963–969), де згадуються залізні наверхня які мають «гострі кути, щоб бути їм [головкам] трикутними, чотирикутними чи шестикутними» (Никифор II Фока 2005, с. 23–24). Скоріш за все, тут йдеться про багатокутні булави зі зрізаними краями (Кирпичников 1966, с. 48).

²⁷ Методі Златков зауважує, що через схематичність зображення неможливо зрозуміти, який саме вид «шипів» представлено на мініатюрі (пірамідальні, кубічні чи конічні) (Іл. 2). Дослідник вважає, що це може бути булава типу VIII, IX або X (XI–XV ст.) за класифікацією С. Попова (Златков 2018, с. 172–174; Роров 2015).

²⁸ Автор статті подав офіційний запит до Бібліотеки Вірменського Патріархату в Єрусалимі про отримання копії згаданої мініатюри у високій якості. Отримано офіційну відповідь про те, що в архіві відбувається ремонт, тому тимчасово неможливо зробити копію з цього манускрипту.

²⁹ Найраніше відоме нам зображення шестоперу, яке ми можемо однозначно ідентифікувати, походить з рельєфу на хачкарі з Арцаху (Нагірного Карабаху) (XIV ст.) (Іл. 22). Див. аналогії серед археологічних знахідок: D'Amato 2011, fig. 24, p. 41.

(XI–XIII ст.) (Іл. 23) або з чавунним шестопером з території Персії (XI–XIII ст.) (Al-Sarraf 2002, р. 160, fig. XII:59).

На жаль, зображення булав на більшості пізніших вірменських мініатюр (XIII–XIV ст.)³⁰ теж є схематичними, через що їхня однозначна ідентифікація не є можлива, хоча на деяких з них можна впізнати багатолопатеві булави (Іл. 24–26)³¹. Також, увагу привертає мініатюра «Жінки-мироносиці при Гробі Господньому» (1294) (Іл. 27), де один із воїнів тримає булаву зі «спіральними крилами». Подібного типу булави існували у X–XIV ст. Можемо провести паралелі із знахідками булав з території Балкан, котрі датуються на X–XII ст. (Іл. 28).

Метання булав

У вірменському епосі «Давид Сасунський» є кілька згадок про використання бойової булави як метальної зброї (Давид Сасунський 1979, с. 109, 228). Спочатку метання булави описувалось як військова гра, де Мсра-Мелік, разом зі своїми друзями, змагався у дальності кидка булави: «Мсра-Мелік з друзями почав булаву [գոլրգ] кидати» [*Գոլսցիկն էն դաշտ, քարէ կաշի մէջ գոլրգ թալէն*] (Давид Сасунський 1979, с. 140; Մանուկի Դավիթ 1961, էջ. 144). Проте, згодом, воліючи вбити свого брата – малого Давида Сасунського, Мсра Мелік кидає у нього булаву, але Давид її ловить. Про бойове використання булави свідчить й те, що зловивши булаву, Давид кинув її назад і вбив нею одразу ж 7 людей (Давид Сасунський 1979, с. 141–142).

Не зважаючи на явну гіперболізацію вважаємо, що подана інформація є цінною, адже засвідчує використання булави не тільки як зброї ближнього бою, але як і метальної. Питанням використання булав як метальної зброї займалося ряд істориків – А. Міхалак, Р. Д'Амато, Т. Коліас, А. Хофмаєр, Г. Баранов та інші (Michalak 2019, р. 133–142; 2010, р. 173–200; D'Amato 2011, р. 9–10, 13–16, 21–22, 28; Kolias 1988, s. 176–177; Hoffmeyer 1966, р. 112–113, fig. 35; Баранов 2018, рис. 3, с. 261). Більшість дослідників вважає, що в епоху Македонського ренесансу (IX–XI ст.) у Візантійській імперії терміни *вардуки* (*бардуки*)³² і *матзуки* (Лев VI Мудрий 2012, VI.27, VII.3–4, VII.74, XIV.84)³³ означали булави, котрі могли використовуватися для метання. Саме вони, разом із сокирами, частково замінили у якості метальної зброї старі дротики часів Римської імперії (мартзобарбули/матзумарбули) (Michalak 2010, р. 184; Kolias 1988, р. 176–177; D'Amato Σιδηροράβδιον, р. 9–10, 13; Hoffmeyer 1966, р. 112–113, fig. 35; Баранов 2018, рис. 3, с. 261).

Свої висновки дослідники підтверджують співставленням зображальних і писемних джерел (D'Amato 2011, р. 14–16). Наприклад, на мініатюрі «Полювання Василія I Македонянина» з Хроніки Іоанна Скілиці (XII ст.) (Іл. 18) зображено майбутнього імператора Василія I (867–886), котрий обома руками кидає булаву і розбиває нею голову вовка. Водночас, у тексті хроніки «Продовжувач Феофана» (XI ст.) подано опис цього полювання: «[Василій] з вардукієм [булавою] за поясом їхав перед імператором [Михаїлом (842–867)]... Від шуму, піднятого учасниками полювання, з лісової чаші вискочив величезний вовк... Василь кинувся на звіра і, метнувши царський вардукій [булаву], потрапив вовку прямо в голову і розсік її навпіл» (Продолжатель Феофана 1992, гл. V, №. 14).

³⁰ Зростання кількості зображень булав на вірменських мініатюрах XIII–XIV ст. можна пояснити експансією монголів у XIII ст., котрі активно використовували цей вид зброї (Tsurtsumia 2018, р. 91).

³¹ Подібні представлення булав зустрічаємо на візуальних джерелах з Близького Сходу, котрі дослідники також інтерпретують як зображення шестоперів (Bakradze 2016, р. 214).

³² В трактаті «Sylloge Tacticorum» («Збірка з тактики») (X ст.) знаходимо наступну інформацію: «Прикріпленими до сидла візантійські катафрактарії повинні мати металні і бойові булави» (R. D'Amato 2011, р. 21).

³³ Володимир Кучма вважає, що це інша назва металних дротиків (Лев VI Мудрий 2012, с. 139–140).

Ще одну відому нам сцену зображення метання булави знаходимо на Гобелені з Байо (XI ст.) (Іл. 29 a-b)³⁴. Р. Д'Амато вважає, що метання булави, як бойова техніка, потрапила до Європи через норманів, котрі служили у візантійській армії, яка, у свою чергу, могла запозичити цей елемент у номадів (R. D'Amato 2011, p. 28).

Як металеві зброя, булава згадується кілька разів у грузинській хроніці «Русуданіані» (XVI–XVII ст.) як зброя, котру кидали у ворога на початку битви (скоріш за все, для ефекту неочікуваності) (Tsurtsumia 2018, p. 109)³⁵. Ще одна згадка міститься у Іпатіївському літописі (1425 р.) при описі походу Данила Романовича у 1255/1256 р. на ятвягів, коли один з його воїнів *«вийнявши рогатицю [булаву] з-за пояса свого, [і] далеко кинувши, збив князя ятвязького з коня його, [і] вийшла душа його [з тіла]»* (Літопис руський 1989, рік 6764 [1256]).

Як бачимо, існує чимало прикладів використання булав як метальної зброї у писемних джерелах. Проте, виникає питання, яку форму мала металеві булава, як її кидали і чи була вона ефективною?

Для вирішення вищепоставлених питань польські історики Аркадіуш Міхалак, Пьотр Котовіч і Марчін Гліняновіч провели експеримент з кидання булави. В ході нього було використано булаву типу II за класифікацією А. Кирпичникова (Кирпичников 1966, с. 48). Загальна вага булави становила 597 г., довжина – 53 см. Експеримент показав, що:

1. під час кидання, булава не може летіти горизонтально (як це було показано на Гобелені з Байо (Іл. 29 a-b), а починає крутитися.

2. Максимальна дальність кидка становила 30 м.

3. Ефективна дальність кидка – менше 20 м.

4. Булава часто потрапляла у ціль не на вершину (яке мало вразити противника), а в древко. Проте, цей момент можна пояснити браком досвіду у експериментаторів.

5. Булава для кидання не повинна була бути надто важкою. Оптимальна вага цілої булави – 500–1000 гр.. Аналіз інших видів короткої древкової зброї призначених для метання (сокири типу «francisca» і «wurfbeil») свідчить, що їхня вага становила 450–1070 гр. (перший тип) і 490–1250 гр. (другий тип) (Michalak 2010, p. 185–186)³⁶.

Дослідник вважає, що металевими можуть бути булави зі симетричним навершям (можливо з шипами), у котрого є верхній подовжений виступ (шип), який збалансовує масу булави і акумулює у собі кінетичну енергію від її кидка (Michalak 2010, p. 185; Michalak 2007, s. 129). Натомість, інші дослідники просто пишуть, що металевими можуть бути різноманітні булави – сферичні (D'Amato 2011, p. 32), багатолопатеві (Tsurtsumia, 2018, p. 109), акцентуючи увагу на тому, що вони не повинні бути важкими, а їхні палиці мають бути дерев'яними (D'Amato 2011, p. 27).

В. Бережинський вважає, що техніка метання булави була аналогічною техніці метання палиці. Коли дві шеренги воїнів сходилися один проти одного, то до початку рукопашного бою один у одного кидалося практично все. Дослідник вважає, що булава могла бути прив'язана до ремінця, на якому її розкручували і кидали. Метання було розраховане не на пробиття обладунків, а на оглушення противника і дестабілізацію його дій (Бережинський 1998, с. 28).

Вважаємо, що булава могла виконувати роль метальної зброї, проте обмеженість згадок про її використання свідчить про унікальність і рідкість такого прийому, через ризик

³⁴ Це одне з ранніх зображень булави у західноєвропейському мистецтві. Широке розповсюдження у Західній Європі булава отримує лише у XII–XIII ст. (Tsurtsumia 2018, p. 88; Nicolle 1983, p. 67).

³⁵ Метання булав згадується також

³⁶ Проте, у своїй новій статті А. Міхалак зауважив, що висновки експерименту не можуть бути до кінця правильними, адже тип II за А. Кирпичниковим не був створений для метання (Michalak 2019, p. 138).

втрати зброї на полі бою. Версія з прив'язуванням булави до ремінця виглядає спокусливою, проте виникає питання мобільності воїна, котрий змушений буде постійно носити із собою близько 20 м. мотузки і витрачатиме час на притягування булави назад, будучи тим самим вразливим до ворожих ударів. Скоріш за все, булаву могли кидати у ворога лише на початку битви, що підтверджують грузинські джерела (Tsurtssumia 2018, p. 109) і така акція були одноразовою, адже виникало питання між доцільністю і ефективністю такого кидка.

Висновки

Отже, не зважаючи на брак досліджень з військової історії Багратидської Вірменії (IX–XI ст.) та обмежену джерельну базу, можемо зробити висновок, що булава була знаним та відносно популярним видом зброї у Вірменії, котра використовувалась не тільки як зброя ближнього, але й дальнього бою. Самі ж булави виготовлялися з бронзи (методом лиття) та заліза (методом кування і, можливо, лиття, проте останнє стосується чавуну).

Тогочасні вірменські хроністи використовували два терміни перського походження, для позначення слова «булава» – *լախ* (лахт) і *գուրգ* (гурз). Перший з них міг означати багатолопатеві булави (т.зв. пірначі чи шестопери), в той час як другий – сфероконічні булави, на навершю котрих могли бути невеликі виступи у формі зубців, чи пірамідальних/кубоподібних шипів. У хроніках згадуються ще два терміни – *վարդ* (вароц) і *բիր* (бір), котрі використовувалися для позначення генетичного попередника булави – палиці чи дубинки.

Завдяки порівнянню зображень булав на вірменських мініатюрах з візуальними та археологічними джерелами з Візантії, Грузії, Болгарії, Русі та мусульманського Близького Сходу вдалося реконструювати вигляд кількох типів булав, котрі використовувалися у тогочасній Вірменії, а саме: сферичні, шипасті, багатолопатеві (шестопери). Поява останніх двох типів булав у X–XI ст. була викликана удосконаленням воїнського обладунку, котрий потребував нових видів зброї для його пробиття чи ушкодження. Поданий аналіз доводить, що зображальні джерела є відносно об'єктивним матеріалом, котрий, після критичного аналізу, слід використовувати для вивчення тогочасного озброєння.

Перебуваючи під впливом християнсько-візантійської, арабо-перської (ісламської) та номадичної цивілізацій, Вірменія приймала нововведення з обох сторін, створюючи тим самим власну військову культуру, вивчення котрої потребує подальших досліджень.

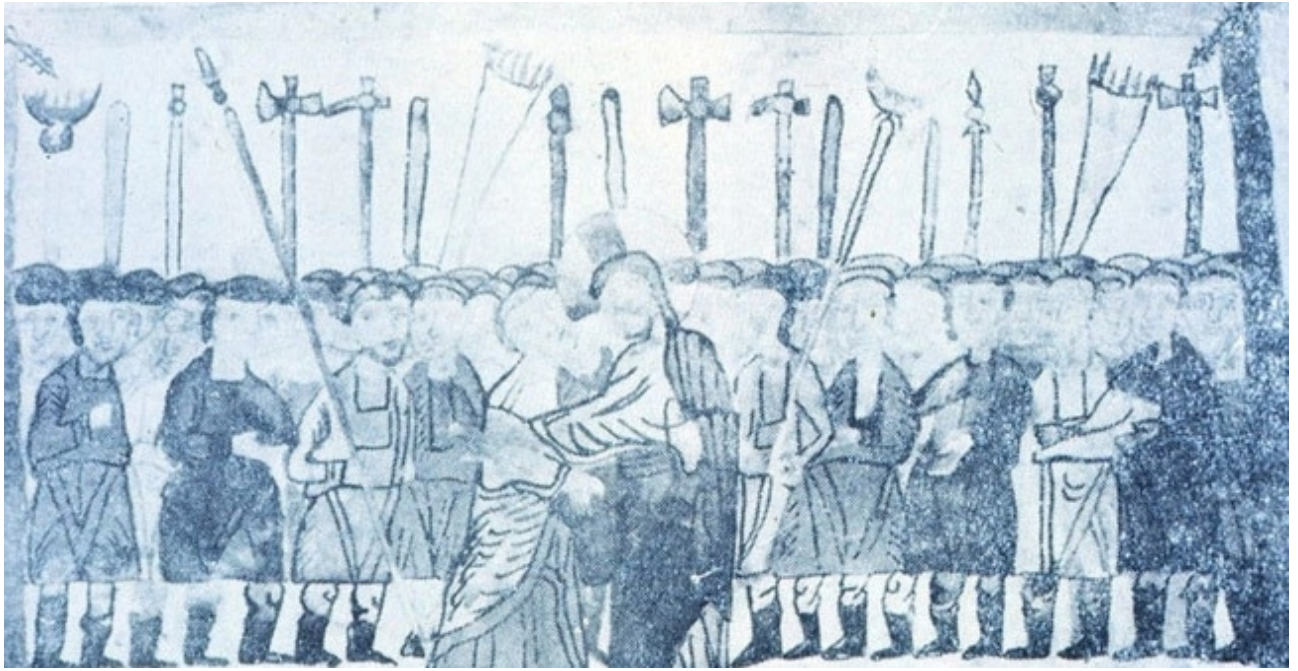

Ил. 1. Мініатюра «Поцілунок Юди», Мелітенське Євангеліє (XI ст.), Матенадаран, Мс. 974, ф. 2.
Фотографія автора.

Ил. 2. Мініатюра «Поцілунок Юди», Мелітенське Євангеліє (XI ст.), Матенадаран, Мс. 3784, ф. 9.
Фотографія автора.

Ил. 3. Мініатюра «Поцілунок Юди», Єрусалимське Євангеліє (XI ст.), Бібліотека Вірменського Патріархату в Єрусалимі, Ms. 3624, ф. 9 [Online]. Available from: <https://mycms-vs04.rrz.uni-hamburg.de/sfb950/content/IAA/browseColl.xm>

Ил. 4. Мініатюра «Поцілунок Юди», Арегське Євангеліє (кінець X – початок XI ст.), село Арег, Вірменія (in situ) (Kouymjian 2013, fig. 20).

Ил. 5. Мініатюра «Сила Ероса», Orpianus Synepetica (X ст.), Бібліотека Марчіана, Венеція, Ms. Gr. Z 479, ф. 33r (D'Amato 2011, fig. 17).

Іл. 6. Рельєф на дверях з церкви Мшо Аракелоц (1134), Музей історії Вірменії. Фотографія автора.

Іл. 7. Мозаїка «Поцілунок Юди», Монастир Неа-Моні, о. Хіос, Греція (XI ст.) (D'Amato 2010, р. 70).

Іл. 8. Мініатюра «Поцілунок Юди», Псалтир Теодора (1066), Британська бібліотека, Add. 19.352, ф. 45v. [Online]. Available from: http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_19352

Ил. 9. Фреска «Поцілунок Юди», Церква Панагія Миріокефала, Крит (XI ст.) (D'Amato 2010, p. 75)

Ил. 10. Мініатюра «Поцілунок Юди», Exultet Roll (1136), Національна бібліотека Франції, Nouv. Acq. Lat. 710 (D'Amato 2015, fig. 34:1)

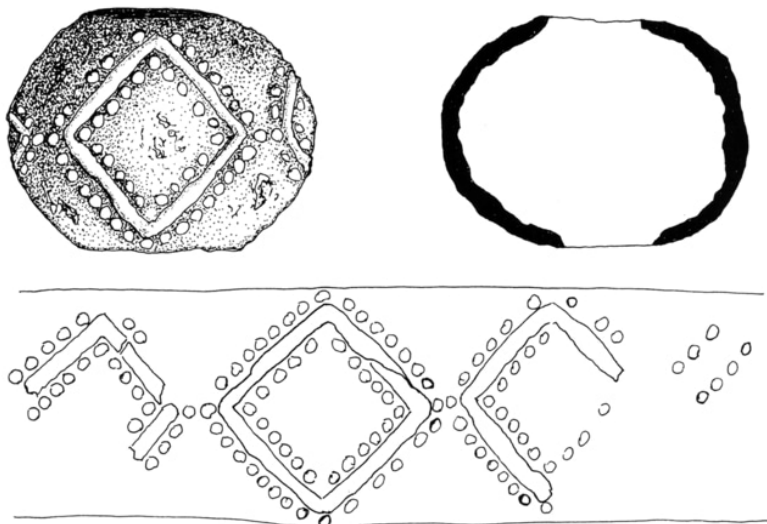

Іл. 11. Мініатюра «Побиття
хорошого самаритянина»,
Гомілії Григорія Богослова, (879-
883), Національна бібліотека
Франції, gr. 510, ф. 300 (143).
[Online]. Available from:
([https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bt
v1b84522082/f542.planchecontact](https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bt
v1b84522082/f542.planchecontact)).

Іл. 12. Мініатюра «Смерть Урії
під час облоги», Псалтир
Теодора (1066), Британська
бібліотека, Add. 19.352, ф. 63v.
[Online]. Available from:
[http://www.bl.uk/manuscripts/Full
Display.aspx?ref=Add_MS_19352](http://www.bl.uk/manuscripts/Full
Display.aspx?ref=Add_MS_19352)

Іл. 13. Сферичне наверхня булави
з посрібленим візерунком з (X–XI
ст.) (Йотов 2004, кат. 644).

Ил. 14. Сферичне навершия булави з Болгарії, колекція Ватеві (XI–XII ст.) (Роров 2015, р. 130).

Ил. 15. Сферичне навершия булави з Болгарії, колекція Ватеві (XI–XII ст.) (Роров 2015, р. 131).

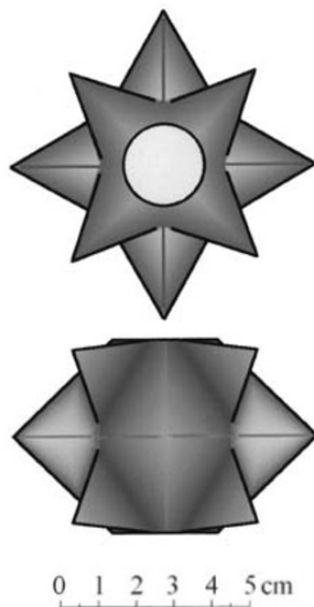
Ил. 16. Мініатюра «Солдат з булавою», Друге Четвероєвангеліє з Джручі (XII ст.), Грузинський національний центр рукописів, Мс. Н1667, ф. 116r (Tsurtsunia 2018, fig. 11).

Іл. 17. Мініатюра «Воїн із щитом і булавою», Псалтир Теодора (1066), Британська бібліотека, Add. 19.352, ф. 178v. [Online]. Available from: http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_19352

Іл. 18. Мініатюра «Майбутній імператор Василь I полкує при імператору Михайлу III», Мадридський Скілиця (XII ст.), Національна бібліотека Іспанії, Ms. Graecus Vitr. 26-2, ф. 86.

Іл. 19. Приклад булави з пірамідальними шипами (Dawson 2009. р. 4).

Іл. 20. Сферичні булави із зубчастими виступами з Балкан (X–XII ст.) (D'Amato 2011, fig. 26)

Іл. 21. Карське Євангеліє (1029–1064), Бібліотека Вірменського Патріархату в Єрусалимі, Мс. 2556-1, ф. 125. [Online]. Available from: https://mycms-vs04.rz.uni-hamburg.de/sfb950/receive/iaa_collection_00000021

Іл. 22. Рельєф
«Булава» на хачкарі
з Карабуху (Арцаху)
(XIV с.), Монастир
Ечміадзін (Nicolle
1999, fig. 139).

Іл. 23. Сферична
багатолопатева
булава з Балкан
(XI–XIII ст.)
(D'Amato 2011, fig.
27:2, p. 43).

Іл. 24. Мініатюра «Поцілунок Юди», Євангеліє (1306), Матенадаран, Мс. 4806, ф. 12а. Фотографія автора.

Іл. 25. Мініатюра «Жінки-мироносиці при Гробі Господньому», Євангеліє (1338), Матенадаран, Мс. 4813, ф. 4b.

Іл. 26. Мініатюра «Жінки-мироносиці при Гробі Господньому», Євангеліє (1306), Матенадаран, Мс. 4806, ф. 13b. Фотографія автора.

Іл. 27. Мініатюра «Жінки-мироносиці при Гробі Господньому», Євангеліє (1294), Матенадаран, Мс. 4814, ф. 6а. Фотографія автора.

Іл. 28. Булави зі «спіральними крилами» з Балкан (D'Amato 2011, fig. 25, p. 41).

Іл. 29 а-в. Фрагмент гобелену «Метання булави», Гобелен з Байо (друга половина XI ст.), Музей Гобеленів в Байо (Нормандія) [Online]. Available from: http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost11/Bayeux/bay_tama.html

Список джерел і літератури

- АРАКЕЛЯН, Б., 2003, *Армения в IX-XIII вв.*, В: *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV-XIII века*, С. Плетнева, ред., Москва: Наука, 342–343.
- Арегське Євангеліє* (кінець X – початок XI ст.), село Арег, Вірменія (*in situ*).
- АРТИЛАКВА, В., 1976, *Железообрабатывающее ремесло древней Грузии*, Тбилиси: Мецниереба.
- БАРАНОВ, Г., 2014, Болгаро-византийское навершие рукояти сабли с территории Северо-Восточного Причерноморья, *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*, 6, 84–93.
- БАРАНОВ, Г., 2016, Находки раннесредневековых сабель «Болгарского типа» в бассейне верхнего и среднего течения Днестра (к вопросу о византийской воинской традиции в Восточной Европе), *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*, 8, 76–92.

- БАРАНОВ, Г., 2018, Навершие булавы с клювовидным выступом с территории Винницкой области, *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*, 10, 259–265.
- БЕРЕЖИНСЬКИЙ, В., 1998, *Зброя Київської Русі. Булава*. Київ: Академія Збройних Сил України.
- ВАРДАН ВЕЛИКИЙ, 1861, *Всеобщая история*, Н. Эмин, пер., Москва: Лазаревский институт.
- ВОЗНИЙ, І., 2013, Ударна зброя XII – першої половини XIII ст. з території Верхнього Прута та Середнього Дністра, *Вісник Інституту археології*, 8, 53–64.
- ВОЙТОВИЧ, Л., 2014, Князь Рюрик. Біла Церква: Олександр Пшонківський.
- Гобелен з Байо* (друга половина XI ст.), Музей Гобеленів в Байо (Нормандія).
- Гомілії Григорія Богослова*, (879-883), Національна бібліотека Франції, gr. 510.
- ГОРЕЛИК, М., 2002, *Армии монголо-татар X–XIV вв.*, Москва: Восточный горизонт.
- Давид Сасунский*, 1979, В. Державина & А. Кочеткова, Ереван: Советакан Грох.
- ДЖАНПОЛАДЯН Р., КИРПИЧНИКОВ А., 1972, Средневековая сабля с армянской надписью, найденная в Приполярном Урале, *Эпиграфика*, 21, 23–29.
- ДИМИДЮК, Д., 2017, Озброєння вірменського воїна (IX–XI ст.), *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія Історія*, 1/2, 3–12.
- ДИМИДЮК, Д., 2018, Лук і стріла у Вірменії епохи Багратидів (кінець IX – середина XI ст.), *Проблеми історії війн і військового мистецтва*, 1, 7–33.
- ДИМИДЮК, Д., 2019a, Существовали ли кривые клинки в Армении Багратидов (конец IX – середина XI вв.)?, *Արեւելյան տարրաշարժը և լի ցիվիլիզացիաների զարգացումը Հայաստանում*, 25–27.
- ДИМИДЮК, Д., 2019b, Холодное оружие в армянских хрониках эпохи Багратидов (конец IX – середина XI вв.): терминология вопроса, *Պատմություն և Մշակույթ Հայագիտական Հանդես*, 2, 33–48.
- Друге Четвероевангеліє з Джручі* (XII ст.), Грузинський національний центр рукописів, Мс. Н1667.
- ЕСАЯН, С., 1966, *Оружие и военное дело древней Армении (III-I тыс. до н. э.)*, Ереван: Академия Наук Армянской ССР.
- Євангеліє* (1306), Матенадаран, Мс. 4806.
- Євангеліє* (1294), Матенадаран, Мс. 4814.
- Євангеліє* (1338), Матенадаран, Мс. 4813.
- Єрусалимське Євангеліє* (XI ст.), Бібліотека Вірменського Патріархату в Єрусалимі, Мс. 3624.
- ЗЛАТКОВ, М., 2018, Железная глава на боздуган от Петричко, *Acta Musei Varnaensis*, II, 169–180.
- ИЗМАЙЛОВА, Т., 1979, *Армянская миниатюра XI века*, Москва: Искусство.
- ИЛИЕВ, И., 2018, Средновековни ударни оръжия от музея в Дългопол, *Military campaigns, weaponry and military equipment (Antiquity and Middle Ages) (Acta Musei Varnaensis)*, 2, 181–186.
- ЙОТОВ, В., 2004, *Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII–XI век)*, Варна: Зограф.
- КАЛАНТАРЯН, А., 1988, Основные итоги раскопок города Двина, *Кавказ и Византия*, 6, 253–266.
- КАЛАНТАРЯН, А., 2008, *Двин. Город Двин и его раскопки (1981–1985)*, IV, Ереван: Гитутюн.
- КАЛОЕВ, Б., 1996, *Венгерские аланы (ясы). Историко-этнографический очерк*, Москва: Наука.
- КИРАКОС ГАНДЗАКЕЦИ, 1976, *История Армении*, Л. Ханларян, пер., Москва: Наука.

- КИРПИЧНИКОВ, А., 1966, *Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв.*, Москва-Ленинград: Наука.
- КОЗАК, М., 2018, Булава як елемент озброєння Галицького та Волинського князівств у XI-XIV століттях, *Проблеми історії війн і військового мистецтва*, 1, 51–79.
- КОТОВИЧ, П., 2019, Нетипичный клинок «болгарского типа» из Терки, юго-восточная Польша, *Военная археология. Сборник материалов научного семинара*, 5, 100–116.
- ЛЕВ ДИАКОН, 1988, *История*, Г. Литаврин, ред., Москва: Наука
- ЛЕВ VI МУДРЫЙ, 2012, *Тактика Льва*, В. Кучма, ред., Санкт-Петербург: Алетейя.
- Літопис руський*, 1989, Л. Махновець, Київ: Дніпро.
- Мадридський Скільця* (XII ст.), Національна бібліотека Іспанії, Мс. Graecus Vit. 26-2.
- Бібліотека Вірменського Патріархату в Єрусалимі*, Мс. 2556-1.
- МАРР, Н., 1898, *Ани, столица древней Армении (историко-археологический набросок)*, Москва: Типография Императорской Академии наук.
- МАРР, Н., 1908, *Реестр предметов древности из VI-й (1907 г.) археологической кампании в Ани*, Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук.
- МАРР, Н., 2011 *Ани*, Ереван: Гитутюн.
- Мелітенське Євангеліє* (XI ст.), Матенадаран, Мс. 974.
- Мелітенське Євангеліє* (XI ст.), Матенадаран, Мс. 3784.
- МОВСЕС КАЛАНКАТУАЦИ, 1984, *История страны Алуанк*, Ш. Смбатяна, пер., Ереван: Матенадаран.
- НИКИТА ХОНИАТ, 1860, *История*, В. Долоцкий, пер., Том 1, Санкт-Петербург.
- НИКИФОР II ФОКА, 2005, *Стратегика*, В. Нефедкин, пер., Санкт-Петербург: Алетейя.
- ОВАНЕС ДРАСХАНАКЕРТЦИ, 1986, *История Армении*, М. Дарбинян-Меликян, пер., Ереван: Советакан Грох.
- ОРБЕЛИ, І., 1910, *Краткий путеводитель по городищу Ани*, Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук.
- ПИВОВАРОВ, С., 2012, Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини, *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія*, 724, 31–35.
- ПРОДОЛЖАТЕЛЬ ФЕОФАНА, 1992, *Жизнеописания византийских царей*, М. Любарский, пер., Москва: Наука.
- Псалтир Теодора* (1066), Британська бібліотека, Add. 19.352.
- РОМАНОВА, М., 2011, Вооружение и обмундирование армянского Киликийского воина (1073–1375), *Հայր լիւր լիւր լիւր լիւր*, 64–81.
- СЛАНОВ, А., 2007, *Военное дело алан I–XV вв.*, Владикавказ: Северо-Осетинский институт гуманитарных и социальных исследований им. В. Абаева.
- ТОВМА АРЦРУНИ И АНОНИМ, 2001, *История дома Арцруни*, М. Дарбинян-Меликян, ред., Ереван: Наири.
- ТОЇЧКІН, Д., 2014, Булави й перначі на теренах України: зброя та символ влади, *Історія давньої зброї. Дослідження*, 227–241.
- ШКРИВАНИЇ, Г., 1957, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд: Научно дело.
- AL-SARRAF, S., 2002, *Close combat weapons in the early Abbasid period*, In: D. Nicolle, ed. *A Companion to Medieval Arms and Armour*, Woodbridge: Boydell Press: 149–178.
- AL-TARTUSI, In: CAHEN, C., 1948, *Une traité d'armurerie composé pour Saladin*, *Bulletin d'Études Orientales*, 12, 103–163.
- Armenia and the Crusades, Ten to Twelfth Centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa*, 1993, A. DOSTOURIAN, trans., Lanham: University Press of America.

- A tenth-century Byzantine military manual: the Sylloge Tacticorum*, 2017, G. Chatzelis & J. Harris, transl., London: Routledge.
- BAKRADZE, I., 2016, A rare type of flanged mace in the collection of the Georgian National Museum in Tbilisi, *Acta Militaria Mediaevalia*, XII, 207–216.
- BROSSET, M., 1860-1861, *Les ruines d'Ani, capitale de l'Arménie sous les rois Bagratides, aux Xe et XIe s.: histoire et description*, 1-2, Saint-Pétersbourg: Commissionnaires de l'Académie Impériale des sciences.
- D'AMATO, R., 2010, *The Betrayal: military iconography and archaeology in the Byzantine paintings of XI-XV centuries AD representing the arrest of Our Lord*, In: L. Marek, ed. *Weapons bring peace? Warfare in Medieval and Early Modern Europe*, Wrocław: University of Wrocław, 69–95.
- D'AMATO, R., 2011, Σιδηροράβδιον, βαρδούκιον, ματζούκιον, κορύνη. The war-mace of Byzantium, 9th-15th c. AD: new evidence from the Balkans in the collection of the World Museum of Man, Florida, *Acta Militaria Mediaevalia*, VII, 7–48.
- D'AMATO, R., 2012, *Byzantine Imperial Guardsmen 925–1025: The Tághmata and Imperial Guard*, Oxford: Osprey Publishing.
- D'AMATO, R., 2015, Old and new evidence on the East-Roman helmets from the 9th to the 12th centuries, *Acta Militaria Mediaevalia*, XI, 27–157.
- DANGLES, P., 2017, Armenian medieval architecture along boundary Akhurian river, *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 171, 136–139.
- DAWSON, T., 2009, *Byzantine Cavalryman c. 900–1204*, Oxford: Osprey Publishing.
- DILLS, J., 2018, *How to Forge an Empire: Arms Production in the Middle Byzantine Period* (unpublished Master thesis), Ontario.
- DIONIZJUSZ Z FURNY, 2010, *Hermeneia czyli objaśnienie sztuki malarskiej*, I. Kania, tłum., Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- DYMYDYUK, D., 2019a, Broń biała w Armenii epoki Bagratydów (koniec IX – połowa XI w.): Problem interpretacji i badania niektórych źródeł graficznych, *Проблеми історії війн і військового мистецтва*, 2, 7–31.
- DYMYDYUK, D., 2019b Mace in Bagratid Armenia (end of IX – middle of XI c.), *Shirak Historical and Cultural Heritage: Contemporary Issues of Armenology*, 122–124.
- DYMYDYUK, D., 2019c, The Relief on the Door of the Msho Arakelots Monastery (1134) as a Source for Studying Arms and Armour of Medieval Armenian Warriors, *Studia Ceranea*, 9, 205–248.
- Exultet Roll* (1136), Національна бібліотека Франції, Nouv. Acq. Lat. 710.
- GROTOWSKI, P., 2010, *Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843-1261)*, Leiden: Brill.
- HALDON, J., 1975, Some Aspects of Byzantine Military Technology from the 6th to the 10th centuries, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 1, 11–47.
- HOFFMEYER, A., 1966, Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in the Biblioteca Nacional in Madrid, *Gladius*, 5, 1–160.
- JARA K., GLINIANOWICZ M., KOTOWICZ P., 2011, *Ikony ze zbiorów sanockich muzeów jako źródło do poznania uzbrojenia pogranicza Małopolski i Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, In: *Cum Arma Per Aeva: Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, P. Kucypera & P. Pudło, ed., Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 222–273.
- KALANTARIAN, A., 1996, *Dvin. Histoire et archéologie de la ville médiévale*, Paris: Recherches et publications.
- KOBYLIŃSKI, L., 2000, *Persian and Indo-Persian arms*, In: *Persian and Indo-Persian arms and armour of 16th-19th century from Polish Collection. Catalogue exhibition*, A. Chodyński, ed., Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 57–73.

- KOLIAS, T., 1988, *Byzantinische Waffen: ein Beitrag zur byzantinischen Waffen kunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- KOUYMJIAN, D., 2013, *The Melitene Group of Armenian Miniature Painting in the Eleventh Century*, In: *Armenian Kesaria/Kayseri and Cappadocia*, R. Hovannisian, ed., Costa Mesa: Mazda Publishers, 79–115.
- MICHALAK, A., 2006, Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach polskich, *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія*, 571, 48–74.
- MICHALAK, A., 2007, *O dwóch średniowiecznych buławach z Pomorza Zachodniego*, In: *Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Materiały z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego, Wolin 4-6 sierpnia 2006 r.*, M. Bogacki & M. Franz & Z. Pilarczyk, ed., Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 128–149.
- MICHALAK, A., 2010, *A 14th century Hungarian knobbed mace head from the Birów Mountain in Podzamcze in the Polish Jura Chain*, In: *Cum Arma Per Aeva: Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, P. Kucypera & P. Pudło, ed., Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 173–200.
- MICHALAK, A., 2019, On throwing maces yet again, *Военная археология. Сборник материалов научного семинара*, 5, 133–142.
- NICOLLE, D., 1982, *The Military Technology of Classical Islam. Vol. I-III* (unpublished PhD thesis), Edinburg.
- NICOLLE, D., 1999, *Arms and armour of the Crusading Era, 1050-1350: Islam, Eastern Europe and Asia*, London: Greenhill Books.
- NICOLLE, D., 1983, The Cappella Palatina Ceiling and the Muslim Military Inheritance of Norman Sicily, *Gladius*, 16, 45–145.
- Oppianus Cynegetica* (X ст.), Бібліотека Марчіана, Венеція, Mc. Gr. Z 479.
- POPOV, S., 2015, *The Maces from the Present Bulgarian Lands (10th-17th c.)*, Sofia: Ivrai.
- SALMON, T., 2019, Notes on the paramerion of the Byzantine kataphraktoi, *Turning Points. European arms and armour from the Migration Period to the Early Modern Period (conference speech)*.
- TSURTSUMIA, M., 2018, The Mace in Medieval Georgia, *Acta Militaria Mediaevalia*, 14, 87–114.
- WILLIAMS, A., 2012., *A History of the Metallurgy of European Swords up to the 16th Century*. Leiden: Brill.
- ŽIVIĆ, M., 2009., Early Byzantine Metallurgical Object at the Site Gamzigrad – Romuliana in Eastern Serbia, *Journal of Mining and Metallurgy*, 45, 197–206.
- ԱՐԲԱՀԱՄՅԱՆ, Վ., 1946, *Արհեստները եւ համբարական կազմակերպությունները Հայաստանում IX-XIII դդ.*, Երևան: Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի.
- ԱՐԲԱՀԱՄՅԱՆ, Վ., 1950, Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները, *Պետական պատմական թանգարան ՀՍՍՌ ԳԱ*, 37-98.
- ԱՐԲԱՀԱՄՅԱՆ, Վ., 1956, *Արհեստները Հայաստանում IV-XVIII դդ.*, Երևան: Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի.
- ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Բ., ԿԱՐԱՆՅԱՆ Գ., 1962, *Գառնի III. 1949-1956 թթ. պեղումների արդյունքները (Միջին դարեր)*, Երևան: Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի.
- ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Բ., 1958, *Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ.*, Երևան: Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի.
- ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Բ., 1976 *Արհեստների զարգացումը: Ֆեոդալական 'քաղաքի ձևավորումը*, In: *Հայ Ժողովրդի Պատմություն*, 3, Բ. Առաքելյան խմբ., Երևան: Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի, 182–187.

- ԱԹՈՅԱՆ, Կ., 1965, *Ռազմա-սպորտային մենամարտերը Հայաստանում*, Երեվան: Լույս.
- ՂԱՐԻԲՅԱՆ, Ի., 2009, *Լոռե բերդաքաղաքը և նրա պեղումները*, Երևան: Գիտություն.
- ԳԵՈՐԳՅԱՆ, Ա., 1978, *Արհեստներն ու կենցաղը հայկական մանրանկարներում*, Երևան: Հայաստան.
- ԹՈՎՄԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՐԾՐՈՒՆԻ, 1852, *Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց*, Կոստանդնուպոլիս: Պօղոսի Արապեան Ապուշէիցւոյ. [Online]. Available from: www.digilib.am/book/346/352/7762/Պատմութիւն%20Տանն%20Արծրունեաց
- ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ, 1961, *Պատմութիւն Հայոց*, Կ. Մելիք-Օհանջանեանի, իմփ., Երևան: Հայկական ՍԱՌ Գիտությունների ակադեմիայի.
- ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Ս., 1978, *Անբերդ*, Երևան: Հայկական ՍԱՌ Գիտությունների ակադեմիայի.
- ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ, Կ., 1952, *Դվին քաղաքը և նրա պեղումները 1937–1950 թթ.*, 1, Երևան: Հայկական ՍԱՌ Գիտությունների ակադեմիայի.
- ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ, Կ., 1982, *Դվին քաղաքը և նրա պեղումները 1951–1972 թթ.*, 2, Երևան: Հայկական ՍԱՌ Գիտությունների ակադեմիայի.
- ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ Կ., ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ Ա., 2002, *Դվին II. Դվին քաղաքը և նրա պեղումները (1973-1980)*, 2, Երևան: Հայկական ՍԱՌ Գիտությունների ակադեմիայի.
- ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՅԻ, 1898, *Ժամանակագրութիւն*, Վաղարշապատ: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին. [Online]. Available from: <http://www.digilib.am/am/ՄԱՏԹԷՈՍ%20ՈՒՌՀԱՅԵՅԻ/library/684>
- ՄԱՐՏԻԿՅԱՆ, Ս., 2011, *Մեր հաղթանակները*, 3, Երևան: Նորավանք.
- ՄՈՒՇԵԼՅԱՆ, Ե., 1982, *Անի քաղաքի պեղումներից հայտնաբերված առարկաները*, Երևան: Հայաստան.
- ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՅԻ, *Պատմութիւն Հայոց*. [Online]. Available from: <http://www.digilib.am/am/ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ%20ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ%20ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՅԻ/library/178>
- ՈՍԿԱՆՅԱՆ, Կ., 2010, *Հայոց բանակը Բագրատունյաց շրջանում (IX-XI դարեր)* (չիրապարակված թեկնածուական ատենախոսություն), Երևան.
- ՊԱՏՐԻԿ, Ա., 1967, *Հայկական Տարագ*, Երևան: Հայկական ՍԱՌ Գիտությունների ակադեմիայի.
- ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Հ., 1988, *Գառնին IX–XIV դարերում*, Երևան: Հայկական ՍԱՌ Գիտությունների ակադեմիայի.
- ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱՎԻԹ, 1961, Հ. Օրբելու, նախ., Երևան: Հայպետհրատ.
- ՎԱՐԴԱՆԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ, 1862, *Հաւաքումն պատմութեան*, Վենետիկ: Ս. Ղազար.
- ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ, Ա., 1965, Զենքերը V–VIII դարերում (Ըստ Դվինի հնագիտական պեղումների), *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 4, 241–248.
- ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ, Ա., 1976 *Դվին I, կենտրոնական թաղամասի պեղումները 1964–1970 թթ.*, Երևան: Հայկական ՍԱՌ Գիտությունների ակադեմիայի.
- ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ, Ա., 1985 *Դվին*, Երևան: Հայկական ՍԱՌ Գիտությունների ակադեմիայի.
- ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ, Ա., 2005 *Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանում 1990-2003 թթ.*, Երևան: Հայկական ՍԱՌ Գիտությունների ակադեմիայի.

ბაქრაძე, ი., 2011, X-XI საუკუნეების ქართველი მეომრის შეიარაღებისათვის (არქეოლოგიური მონაცემებისა და წერილობითი წყაროების მიხედვით), *საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*, 4, 59-60.

References

- ABRAHAMIAN, V., 1946, *Arhestnery yev hamk'arakan kazmakerput'yunnery Hayastanum IX-XIII dd.* [Types of weapons in the Medieval Armenia], Yerevan: Haykakan SARR Gitut'yunneri akademiayi.
- ABRAHAMIAN, V., 1950, Mijnadaryan Hayastani zenk'eri tesaknery [Crafts and corporation organization in Armenia in IV-XVIII c.], *Petakan patmakan t'angaran HSSRR GA*, 37-98.
- ABRAHAMIAN, V., 1956, *Arhestnery Hayastanum IV-XVIII dd.* [Crafts in Armenia in IV-XVIII c.], Yerevan: Haykakan SARR Gitut'yunneri akademiayi.
- AL-SARRAF, S., 2002, *Close combat weapons in the early Abbasid period*, In: D. Nicolle, ed. *A Companion to Medieval Arms and Armour*, Woodbridge: Boydell Press: 149-178.
- AL-TARTUSI, In: CAHEN, C., 1948, Une traité d'armurerie composé pour Saladin, *Bulletin d'Études Orientales*, 12, 103-163.
- ARAKELIAN, B., KARAKHANYAN G., 1962, *Garni III. 1949-1956 tt. peghumneri ardyunknery (Mijin darrer)* [Garni III. The results of archeological excavations from 1949-1956 (Middle Ages)], Yerevan: Haykakan SARR Gitut'yunneri akademiayi.
- ARAKELIAN, B., 1958, *Kaghaknery yev arhestnery Hayastanum IX-XIII dd.* [Cities and crafts in Armenia (IX-XIII c.)], Yerevan: Haykakan SARR Gitut'yunneri akademiayi.
- ARAKELIAN, B., 1976 *Arhestneri zargats'umy: Feodalakan kaghaki dzevavorumy* [Developments of crafts. Feudal city], In: *Hay Zhoghovrdi Patmut'yun*, B. Arakelian, khmb., 3, Yerevan: Haykakan SARR Gitut'yunneri akademiayi, 182-187.
- ARAKELIAN, B., 2003, *Armeniya v IX-XIII vv.* [Armenia in IX-XIII c.], In: *Krym, Severo-Vostochnoye Prichernomor'ye i Zakavkaz'ye v epokhu srednevekov'ya IV-XIII veka*, S. Pletneva, red., Moskva: Nauka, 342-343.
- Areg Gospel* (end of X – beginning of XI c.), Areg village, Armenia (in situ).
- Armenia and the Crusades, Ten to Twelfth Centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa*, 1993, A. DOSTOURIAN, trans., Lanham: University Press of America.
- ARTILAKVA, V., 1976, *Zhelezoobratyuvayushcheye remeslo drevney Gruzii* [Ironworks of Ancient and Medieval Georgia], Tbilisi: Metsniyereba.
- A tenth-century Byzantine military manual: the Sylloge Tacticorum*, 2017, G. Chatzelis & J. Harris, transl., London: Routledge.
- ATOYAN, K., 1965, *Razma-sportayin menamartery Hayastanum* [Military sports in Armenia], Yerevan: Luys.
- BAKRADZE, I., 2011, X-XI Sauk'uneebis Kartveli meomris sheiaraghebisatvis (arkeologiuri monatsemebisa da ts'erilobiti ts'q'aroebis mikhedvit) [Arms and Armory of Georgian warriors during the X-XI centuries (according to the archaeological and written sources)], *Sakartvelos ist'oriis inst'it'ut'is shromebi*, 4, 59-60.
- BAKRADZE, I., 2016, A rare type of flanged mace in the collection of the Georgian National Museum in Tbilisi, *Acta Militaria Mediaevalia*, XII, 207-216.
- BARANOV, G., 2014, Bolgaro-vizantiyskoye navershiye rukoyati sabli s territorii Severo-Vostochnogo Prichernomor'ya [A Bulgarian-Byzantine saber pommel from the northeast Black Sea region], *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Kryma*, 6, 84-93.
- BARANOV, G., 2016, Nakhodki rannesrednevekovykh sabel' «Bolgarskogo tipa» v basseynе verkhnego i srednego techeniya Dnestra (k voprosu o vizantiyskoy voinskoy traditsii v Vostochnoy

- Yevrope) [Finds of early medieval sabers of «Bulgarian type» in the upper and middle Dniester basin (on the issue of Byzantine military tradition in Eastern Europe)], *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Kryma*, 8, 76–92.
- BARANOV, G., 2018, Navershiye bulavy s klyuvovidnym vystupom s territorii Vinnitskoy oblasti [Pommel of a mace with a bill-shaped protrusion from the Vinnytsia region], *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Kryma*, 10, 259–265.
- Bayeux Tapestry* (second half of XI c.), Musée de la Tapisserie de Bayeux (Normandy).
- BEREZHYNSKIY, V., 1998, *Zbroya Kyivskoyi Rusi. Bulava* [Weapons of Kyivan Rus. Mace]. Kyiv: Akademiya Zbroynykh Syl Ukrainy.
- BROSSET, M., 1860-1861, *Les ruines d'Ani, capitale de l'Arménie sous les rois Bagratides, aux Xe et XIe s.: histoire et description*, 1-2, Saint-Petersbourg: Commissionnaires de l'Académie Impériale des sciences.
- D'AMATO, R., 2010, *The Betrayal: military iconography and archaeology in the Byzantine paintings of XI-XV centuries AD representing the arrest of Our Lord*, In: L. Marek, ed. *Weapons bring peace? Warfare in Medieval and Early Modern Europe*, Wrocław: University of Wrocław, 69–95.
- D'AMATO, R., 2011, Σιδηροράβδιον, βαρδούκιον, ματζούκιον, κορύνη. The war-mace of Byzantium, 9th-15th c. AD: new evidence from the Balkans in the collection of the World Museum of Man, Florida, *Acta Militaria Mediaevalia*, VII, 7–48.
- D'AMATO, R., 2012, *Byzantine Imperial Guardsmen 925–1025: The Tághmata and Imperial Guard*, Oxford: Osprey Publishing.
- D'AMATO, R., 2015, Old and new evidence on the East-Roman helmets from the 9th to the 12th centuries, *Acta Militaria Mediaevalia*, XI, 27–157.
- DANGLES, P., 2017, Armenian medieval architecture along boundary Akhurian river, *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 171, 136–139.
- David Sasunskiy*, 1979, V. Derzhavin & A. Kochetkova, Yerevan: Sovetakan Grokh.
- DAWSON, T., 2009, *Byzantine Cavalryman c. 900–1204*, Oxford: Osprey Publishing.
- DILLS, J., 2018, *How to Forge an Empire: Arms Production in the Middle Byzantine Period* (unpublished Master thesis), Ontario.
- DIONIZJUSZ Z FURNY, 2010, *Hermeneia czyli objaśnienie sztuki malarskiej*, I. Kania, tłum., Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- DYMYDYUK, D., 2019a, Broń biała w Armenii epoki Bagratydów (koniec IX – połowa XI w.): Problem interpretacji i badania niektórych źródeł graficznych, *Problemy istoriyi viyn i viyskovoho mystetstva*, 2, 7–31.
- DYMYDYUK, D., 2019b Mace in Bagratid Armenia (end of IX – middle of XI c.), *Shirak Historical and Cultural Heritage: Contemporary Issues of Armenology*, 122–124.
- DYMYDYUK, D., 2019c, The Relief on the Door of the Msho Arakelots Monastery (1134) as a Source for Studying Arms and Armour of Medieval Armenian Warriors, *Studia Ceranea*, 9, 205–248.
- DYMYDYUK, D., 2017, Ozbroyennya virmenskoho voyina (IX-XI st.) [Military equipment of the Armenian warrior at the end of IX – in the middle of XI centuries], *Naukovi zapysky TNPU im. V. Hnatyuka. Seriya Istoriya*, 1/2, 3–12.
- DYMYDYUK, D., 2018, Luk i strila u Virmeniyi epokhy Bahratydiv (kinets IX – seredyna XI st.) [Bow and arrow in Bagratid Armenia (IX–XI c.)], *Problemy istoriyi viyn i viys'kovoho mystetstva*, 1, 7–33.
- DYMYDYUK, D., 2019a, Sushchestvovali li krivyye klinki v Armenii Bagratidov (konets IX – seredina XI vv.)? [Did swords with curved blades existed in Bagratid Armenia (end of IX – middle of XI c.)], *Arevelyan aghbyuragitutyuny yev patmagrutyny ia daraskzbi Hayastanum*, 25–27.
- DYMYDYUK, D., 2019b, Kholodnoye oruzhiye v armyanskikh khronikakh epokhi Bagratidov (konets IX – seredina XI vv.): terminologiya voprosa [Blade weapons in the Medieval Armenian chronicles

- of the Bagratid era (end of IX – middle of XI centuries): the problem of terminology], *Patmutyun yev Mshakuyt Hayagitakan Handes*, 2, 33–48.
- DZHANPOLADYAN R., KIRPICHNIKOV A., 1972, Srednevekovaya sablya s armyanskoy nadpis'yu, naydannaya v Pripolyarnom Urale [Medieval sabre with Armenian inscription found in Subpolar Ural region], *Epigrafika*, 21, 23–29.
- ESAYAN, S., 1966, *Oruzhiye i voyennoye delo drevney Armenii (III-I tys. do n. e.)* [Weapons and military warfare of Ancient Armenia], Yerevan: Akademiya Nauk Armyanskoy SSR.
- Exultet Roll* (1136), Bibliothèque Nationale de France, Nouv. Acq. Lat. 710.
- GEVORGYAN, A., 1978, *Arhestnern u kents'aghy haykakan manrankarnerum* [The crafts and mode of life in Armenian miniatures], Yerevan: Hayastan.
- GHAFAADARYAN K., KALANTARYAN A., 2002, *Dvin II. Dvin kaghaklw yev nra peghumneri (1973-1980)* [City Dvin and its excavations (1973–1980)], 2, Yerevan: Haykakan SARR Gitut'yunneri akademiayi.
- GHAFAADARYAN, K., 1952, *Dvin k'aghak'y yev nra peghumneri 1937–1950 tt.* [City Dvin and its excavations (1937–1950)], 1, Yerevan: Haykakan SARR Gitutyunneri akademiayi.
- GHAFAADARYAN, K., 1982, *Dvin kaghaky yev nra peghumneri 1951–1972 tt.* [City Dvin and its excavations (1951–1972)], 2, Yerevan: Haykakan SARR Gitutyunneri akademiayi.
- GHARIBYAN, I., 2009, *Lorre berdakaghaky yev nra peghumneri* [The fortress city Lori and its excavations], Yerevan: Gitut'yun.
- GORELIK, M., 2002, *Armii mongolo-tatar X–XIV vv.* [Armies of the Mongol-Tatars of the X– XIV centuries], Moskva: Vostochnyy gorizont.
- Gospel* (1306), Matenadaran, Ms. 4806.
- Gospel* (1294), Matenadaran, Ms. 4814.
- Gospel* (1338), Matenadaran, Ms. 4813.
- GROTOWSKI, P., 2010, *Arms and Armour of the Warrior Saints. Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843-1261)*, Leiden: Brill.
- HARUTYUNYAN, S., 1978, *Anberd*, Yerevan: Haykakan SARR Gitutyunneri akademiayi.
- HALDON, J., 1975, Some Aspects of Byzantine Military Technology from the 6th to the 10th centuries, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 1, 11–47.
- HOFFMEYER, A., 1966, Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in the Biblioteca Nacional in Madrid, *Gladius*, 5, 1–160.
- Homilies of St. Gregory of Nazianzus* (879-883), National library of France, gr. 510, f. 300 (143).
- HOVANES DRASKHANAKERTTSI, 1986, *Istoriya Armenii* [History of Armenia], M. Darbinyan-Melikyan, transl., Yerevan: Sovetakan Grokh.
- ILIEV, I., 2018, Srednovekovni udarni oruzhiya ot muzeya v Dŭlgopol [Medieval weapons from the Dalgopol Museum], *Military campaigns, weaponry and military equipment (Antiquity and Middle Ages) (Acta Musei Varnaensis)*, 2, 181–186.
- IZMAYLOVA, T., 1979, *Armyanskaya miniatyura XI veka* [Armenian miniature in XI c.], Moskva: Iskusstvo.
- JARA K., GLINIANOWICZ M., KOTOWICZ P., 2011, *Ikony ze zbiorów sanockich muzeów jako źródło do poznania uzbrojenia pogranicza Małopolski i Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, In: *Cum Arma Per Aeva: Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, P. Kucypera & P. Pudło, ed., Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 222–273.
- Jerusalem Gospel* (XI c.), Library of the Armenian Patriarchate in Jerusalem, Ms. 3624.
- KALANTARYAN, A., 1965, *Zenkery V–VIII darerum (Yst Dvini hnagitakan peghumneri)* [Weapons in V–VIII c. (according to archaeological findings from Dvin)], *Patma-banasirakan handes*, 4, 241–248.

- KALANTARYAN, A., 1976 *Dvin I, kentronakan taghamasi peghumneri 1964—1970 tt.* [Dvin I. Excavations in central part of the city in 1964–1970], Yerevan: Haykakan SARR Gitut'yunneri akademiayi.
- KALANTARYAN, A., 1985 *Dvin*, Yerevan: Haykakan SARR Gitutyunneri akademiayi.
- KALANTARYAN, A., 1988, Osnovnyye itogi raskopok goroda Dvina [The main results of excavations of the city Dvin], *Kavkaz i Vizantiya*, 6, 253–266.
- KALANTARIAN, A., 1996, *Dvin. Histoire et archéologie de la ville médiévale*, Paris: Recherches et publications.
- KALANTARYAN, A., 2005 *Hnagitakan ashkhatanknery Hayastanum 1990-2003 tt.* [Archeological works in Armenia in 1990-2003], Yerevan: Haykakan SARR Gitut'yunneri akademiayi.
- KALANTARYAN, A., 2008, *Dvin. Gorod Dvin i yego raskopki (1981-1985)* [Dvin. City Dvin and its excavations], IV, Yerevan: Gitutyun.
- KALOYEV, B., 1996, *Vengerskiye alany (yasy). Istoriko-etnograficheskiy ocherk* [Hungarian Alans (Yasz people). Historical and ethnographic overview], Moskva: Nauka.
- Kars Gospel* (1029–1064), *Library of the Armenian Patriarchate in Jerusalem*, Ms. 2556-1.
- KIRAKOS GANDZAKETS'I, 1961, *Patmut'iwn Hayots'* [History of Armenia], K. Melik'-Ohanjaneani, khmb., Yerevan: Haykakan SARR Gitutyunneri akademiayi.
- KIRAKOS GANDZAKETSI, 1976, *Istoriya Armenii* [History of Armenia], L. Khanlaryan, transl., Moskva: Nauka.
- KIRPICHNIKOV, A., 1966, *Drevnerusskoye oruzhiye. Kop'ya, sulitsy, boyevyye topory, bulavy, kisteni IX-XIII vv.* [Old Rus' weapons. Spears, battle axes, maces in the IX–XIII centuries], Moskva-Leningrad: Nauka.
- KOBYLIŃSKI, L., 2000, *Persian and Indo-Persian arms*, In: *Persian and Indo-Persian arms and armour of 16th-19th century from Polish Collection. Catalogue exhibition*, A. Chodyński, ed., Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 57–73.
- KOLIAS, T., 1988, *Byzantinische Waffen: ein Beitrag zur byzantinischen Waffen kunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- KOTOVICH, P., 2019, Netipichnyy klinok «bolgarskogo tipa» iz Terki, yugo-vostochnaya Pol'sha, [The atypical «Bulgarian type» blade from Terka, South Eastern Poland], *Voyennaya arkheologiya. Sbornik materialov nauchnogo seminara*, 5, 100–116.
- KOUYMJIAN, D., 2013, *The Melitene Group of Armenian Miniature Painting in the Eleventh Century*, In: *Armenian Kesaria/Kayseri and Cappadocia*, R. Hovannisian, ed., Costa Mesa: Mazda Publishers, 79–115.
- KOZAK, M., 2018, Bulava jak element ozbrojennja Galyckogo ta Volynskogo knjazivstv u XI–XIV stolittjah [Mace as an element of armament of the warrior of Palician and Molyn' principals in the XI–XIV centuries], *Problemy istorii vijn i vijskovoho mystectva*, 1, 51–79.
- Litopys rus'kyi* [Rus Chronicle], 1989, L. Makhnovec, Kyiv: Dnipro.
- LEV DIAKON, 1988, *Istoriya* [History], G. Litavrin, ed., Moskva: Nauka
- LEV VI MUDRYI, 2012, *Taktika Lva* [Tactica of Emperor Leo VI the Wise], V. Kuchma, ed., Sankt-Peterburg: Aletya.
- Madrid Skylitzes* (XII c.), National Library of Spain, Ms. Graecus Vitr. 26-2.
- MARR, N., 1898, Ani, stolitsa drevney Armenii (istoriko-arkheologicheskiy nabrosok) [Ani, the capital of Ancient Armenia], Moskva: Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk.
- MARR, N., 1908, Reyestr predmetov drevnosti iz VI-y (1907 g.) arkheologicheskoy kampanii v Ani [Register of antiquities from the 6th (1907) archaeological excavations in Ani], Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk.

- MARR, N., 2011 Ani, Yerevan: Gitutyun.
- MARTIKYAN, S., 2011, *Mer hagt'anaknery* [Our victories], 3, Yerevan: Noravank'.
- MATTEOS URRHAYETSI, 1898, *Zhamanakagrut'iwn* [Chronicle], Vagharshapat: Mayr Atvorr Surb Ejmiatsin. [Online]. Available from: <http://www.digilib.am/am/ՄԱՏԹԷՈՍ%20ՈՒՆԶԱՅԵՑԻ/library/684>
- Melitene Gospel* (XI c.), Matenadaran, Ms. 974.
- Melitene Gospel* (XI c.), Matenadaran, Ms. 3784.
- MICHALAK, A., 2006, Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach polskich, *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія*, 571, 48–74.
- MICHALAK, A., 2007, *O dwóch średniowiecznych buławach z Pomorza Zachodniego*, In: *Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego. Materiały z II Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego, Wolin 4-6 sierpnia 2006 r.*, M. Bogacki & M. Franz & Z. Pilarczyk, ed., Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 128–149.
- MICHALAK, A., 2010, *A 14th century Hungarian knobbed mace head from the Birów Mountain in Podzamcze in the Polish Jura Chain*, In: *Cum Arma Per Aeva: Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, P. Kucypera & P. Pudło, ed., Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 173–200.
- MICHALAK, A., 2019, On throwing maces yet again, *Военная археология. Сборник материалов научного семинара*, 5, 133–142.
- MOVSES KALANKATUATSI, 1984, *Istoriya strany Aluank* [The History of the Country of Albania], SH. Smbatyan, transl., Yerevan: Matenadaran.
- MUSHEGHYAN, YE., 1982, *Ani kaghaki peghumnerits haytnabervats ararkanery* [Artefacts found during the excavations in Ani], Yerevan: Hayastan.
- NICOLLE, D., 1982, *The Military Technology of Classical Islam. Vol. I-III* (unpublished PhD thesis), Edinburgh.
- NICOLLE, D., 1983, The Cappella Palatina Ceiling and the Muslim Military Inheritance of Norman Sicily, *Gladius*, 16, 45–145.
- NICOLLE, D., 1999, *Arms and armour of the Crusading Era, 1050-1350: Islam, Eastern Europe and Asia*, London: Greenhill Books.
- NIKIFOR II FOKA, 2005, *Strategika* [Praecepta Militaria], V. Nefedkin, transl., Sankt-Peterburg: Aleteya.
- NIKITA KHONIAT, 1860, *Istoriya* [History], V. Dolotskiy, transl., Tom 1, Sankt-Peterburg.
- Oppianus Cynegetica* (X c.), The Marciana Library, Venezia, Ms. Gr. Z 479.
- ORBELI, I., 1910, *Kratkiy putevoditel po gorodishchu Ani* [A short guide to the city of Ani], Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk.
- PATRIK, A., 1967, *Haykakan Taraz* [Armenian costumes], Yerevan: Haykakan SARR Gitut'yunneri akademiayi.
- PETROSYAN, H., 1988, *Garrnin IX–XIV darerum* [Garni in IX–XIV c.], Yerevan: Haykakan SARR Gitut'yunneri akademiayi.
- POPOV, S., 2015, *The Maces from the Present Bulgarian Lands (10th-17th c.)*, Sofia: Ivrai.
- PRODOLZHATEL FEOFANA, 1992, *Zhizneopisaniya vizantiyskikh tsarey* [Chronographia]. The Life of Byzantine Emperors], M. Lyubarskiy, transl., Moskva: Nauka.
- PYVOVAROV, C., 2012, Metalevi navershya bulav z davnoruskykh pamyatok Bukovyny [Metal heads of the maces from the Old Rus places in Bukovina], *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія*, 724, 31–35.
- ROMANOVA, M., 2011, Vooruzheniye i obmundirovaniye armyanskogo Kilikiyskogo voina [Arms and Armours of Armenian Cilician warrior] (1073-1375), *Hayots patmutyan hartser*, 64–81.

невивчених питань стосовно форм та функцій тогочасної зброї. Натомість, історія озброєння сусідніх з Вірменією країн (Візантії, Аббасидського халіфату та навіть Грузії) була досліджена значно краще. З цієї причини військова історія середньовічної християнсько-візантійської чи арабо-перської (ісламської) цивілізацій, посідає домінуюче становище в середньовічній історіографії, внаслідок чого військова історія «менших народів» (як Вірменія) розглядалася лише опосередковано і часто з точки зору цих імперій. Ідея статті полягає в тому, щоб змінити цю перспективу та приділити середньовічній вірменській військовій історії належну їй увагу. Метою дослідження є вивчення бойових булав – одного з найдавніших видів озброєння майже у всіх цивілізаціях. Завдання дослідження полягає у реконструкції основних типів булав, які використовувались у Вірменії епохи Багратидів; аналізі їхніх фізичних та бойових характеристик; способів використання; виробничого процесу; термінології (*լիճիկ* (лахт) та *զուր* (гурз) і т.д. Беручи до уваги відсутність будь-яких археологічних знахідок середньовічних булав з території Вірменії, основну увагу було звернено на письмові та зображальні джерела, порівнюючи їх із візантійськими та мусульманськими писемними, археологічними та візуальними джерелами. Особливу увагу було приділено вірменським мініатюрам з XI ст., а саме «Поцілунок Юди», (Іл. 1–4), «Ісус перед Пилатом» (Іл. 21) та рельєфу на дверях монастиря Мшо Аракелоц (1134) (Іл. 6), де зображені різні типи булав. Завдяки компаративному аналізу було підтверджено ідею, що середньовічні зображальні джерела є більш-менш точним носієм інформації котрий, після критичного аналізу, варто використовуватися для вивчення середньовічної військової історії.

Ключові слова: Багратидська Вірменія, булава, палиця, лахт, гурз, Візантія, Халіфат, метання булави, «Поцілунок Юди».

Dmytro Dymydyuk – PhD student, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5067-5530>

Дмитро Димидюк – аспірант, Львівський національний університет імені Івана Франка (Україна).

Received: 21-05-2020

Advance Access Published: November, 2020